

Зоран Попоски
**ПРОСТОРИ
НА МОЌТА**

ТЕМ ПЛУМ

ТЕМПУМ

Уредник на едицијата: Никола Гелевски
Компјутерска подготовка: Кома
Печатница: Академски печат

Темплум, адреса:
Александар Маргулков 13, 1060 Скопје
www.templum.com.mk
templum@hotmail.com

Рецензенти:
Волфганг Суцл
Арон Леви

Излегувањето на книгава го овозможија
Институтот отворено општество Македонија и
Министерството за култура на Република Македонија

CIP - Каталогизација во публикација; Народна и универзитетска библиотека "Климент Охридски", Скопје

**341.222
341.222:316.722-027.6**

ПОПОСКИ, Зоран

**Простори на моќта / Зоран Попоски, - Скопје :
Темплум, 2009, 133 стр. ; 21 см. J (Едиција 20/21 век)
фусноти кон текстот. J Белешка за авторот: стр. 133. J
Библиогра ја стр. 120-127, - Регистар**

ISBN 978-9989-189-61-6

**а) Државни граници б) Државни граници J Културен
идентитет**

COBISS.MK-ID 79968522

**20
ВЕК**
БИБЛИОТЕКА

Зоран Попоски

ПРОСТОРИ НА МОЌТА

ТЕМПЛУМ
Скопје, 2009

СОДРЖИНА

1. На границата	9
2. Јавен простор – ерозија и ослободување	67
<i>Благодарносѝ</i>	128
<i>Индекс</i>	129
<i>Белешка за автороѝ</i>	133

Ha Maruja

НА ГРАНИЦАТА

*Има нешӣо̄ ӣука шӣо̄ не сака сӣ,
Шӣо̄ сака да љо урне.*

- Роберт Фрост, „Поправање на сидот“

Според францускиот историчар Фернан Бродел, луѓето сакаат да живеат во ограничен, омеѓен простор. Границите го исцртуваат животниот простор: тие го дефинираат познатото, средениот свет – космос, надвор од кој се наоѓа непознатото, хаосот. Истовремено, тие се маркери на различноста, помагаат во дефинирање на културниот идентитет на една група vis-à-vis аутсајдерите. Границите го разделуваат природното од општественото, светото од профаното, материјалното од духовното, дозволеното од забранетото, „нашето“ од „нивното“. Бидејќи се тие место каде разликите се сретнуваат/соочуваат, границите создаваат конфликти.

Границите се манифестираат просторно, но исто и институционално, временски и телесно. Вршат бројни правни, економски, културни и општествени функции, и вклучуваат бројни агенти/актери: војници, царински службеници, шверцери, туристи, проститутки... Во денешното глобално општество, границите се концепт кој станува сè пофлуиден, перфориран. Глобалното ширење на капитализмот резултираше во нова дијалектика

на границите, каде режимите на слободна трговија и економска интеграција прогресивно ги елиминираат границите меѓу државите, едновремено создавајќи нови граници како софистициран метод за да ги задржат луѓето надвор. Од физички знаци на исклученост, границите се претвораат во дигитални типови на ограничување.

Сепак, границите не се само област на разделување на два ентитети. Тие можат да послужат и како место за средба, како зона на контакт. Тие не само што разделуваат туку и поврзуваат; тие се прагови кои водат кон искусувањето на другиот. Понатаму, границите се многу попорозни и помалку цврсти и ригидни одошто претпоставуваме. Двете страни на границата не можат да останат „неизвалкани“ една од друга, бидејќи секогаш едната страна на границата ја „инфицира“¹ другата. Овој текст ја истражува оваа контрадикторна природа на границите, истовремено поставувајќи го прашањето дали е можно (и обидувајќи се да ја демонстрира неопходноста) да се надминат овие стари дихотомии на надвор/внатре, ние/тие, добро/лошо, ред/хаос и да се најде (конструира) трет простор, простор без ограничувања.

1 Elizabeth Grosz, *Architecture from the outside: essays on virtual and real space* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001), 65.

1. Етимологии и дефиниции

Терминот *граница* е еден од клучните термини на почетокот на веков, делумно поради многуте контексти во кои тој се користи, бидејќи границите се предмет на изучување на повеќе дисциплини, како и на неколку интердисциплинарни пристапи, обединувајќи ги антропологијата, социологијата, политичките науки и хуманата географија. Сепак, останува ризикот на овој начин значењето на границите да се прошири до ниво на кое тие ќе означуваат сè, па затоа и ништо. Затоа, ќе биде корисно од самиот почеток да разграничиме три главни употреби на овој термин – општествената, културната и геополитичката (територијалната).² *Ойшїесївенайа* граница е начин да се стави ред во општествените односи и да се означи членството во колективот и затоа е инструмент на општествена организација. Од друга страна, *кулїурниїе* граници ги одделуваат различните светови на значење, додека *геоїолиїичкиїе* граници се поставуваат во геополитичките простори.

2 Види Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. (Oxford: Berg Publishers, 1999), 19.

1.1 Borders, boundaries, frontiers

Да биде забуната уште поголема, во литературата (англосаксонската) се користат цела низа заемно заменливи поими за означување на границата, со различни значења – од линија во земјата/тлото до нејзината примена како метафора за културните и другите „гранични“ подрачја на постмодерната, од територијалните меѓународни граници до метафоричките граници на идентитетот. Според Бауд и ван Шендел, проучувачите во САД повеќе го користат терминот *frontier*, додека Британците повеќе ги претпочитаат *boundary* и *border*, но разликата во термините исто така имплицира и концептуална разлика.³ Терминот ‘*boundary*’ често се користи во дипломатскиот дискурс за точната локација на границите, но има и поопшто значење, во смисла на линија на одвојување помеѓу различни народи или култури. Терминот ‘*border*’ обично се користи при дискутирањето за психолошките разлики и при потенцирањето на региони а не линии повлечени на географски карти. ‘*Frontier*’ генерално се однесува на територијалната експанзија на нациите или цивилизациите во дотогаш „празни“ области. ‘*Borderland*’ обично се смета дека означува регион во рамките на една држава што е под значително влијание на меѓународна граница. Сепак, Бауд и Шендел сугерираат прекугранична перспектива, предлагајќи како единица

3 Michiel Baud and Willem van Schendel, “Toward a Comparative History of Borderlands,” *Journal of World History* 8.2 (1997): 213.

за анализа да се земе регионот од обете страни на државната граница.⁴

Според Прескот, *boundaries* се линии на демаркација на државната територија и на многу места тие ги имаат заменето *frontiers*, како „зони со различна длабочина кои означуваат политичка поделба меѓу две земји или политичка поделба меѓу населените подрачја во рамките на една земја“. Овие два термини не се синоними. Во Прескотовото читање на терминот, *border* е област која се допира со *boundary*, која е на нејзиниот раб, додека *borderlands* се однесува на „транзиционата зона во чии рамки лежи границата“.⁵

За Ладис Кристоф, '*boundary*' се однесува на територијалниот лимит на модерната држава, додека '*frontier*' ја означува (континуираната) експанзија на еден политички ентитет. Тоа е одразено и во самата етимологија на терминот: '*frontier*' значи нешто што се наоѓа напред, парче земја кое е најнапред поставено. Тоа го наведува Кристоф да тврди дека *frontier* не е крајот, туку всушност почетокот на државата. Според Кристоф, *frontier* е насочена кон надвор, додека *boundary* е насочена кон внатре. Понатаму, додека првата е *центрифугална*, втората е *центрипетална*. Освен тоа, '*frontier*' *иницијира* (затоа што им дозволува на аутсајдерите да се адаптираат на моделите на однесување на таа држава, а на луѓето внатре во државата им овозможува уредна транзиција

4 Ibid., p. 216.

5 Види Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. (Oxford: Berg Publishers, 1999), 45.

кон местата и луѓето надвор од границата), додека 'boundary' по својата природа одвојува (затоа што постои заради раздвојување на населението и политичките тела, за правење разлика помеѓу инсајдерите и аутсајдерите, за контрола наместо за интеракција).⁶

1.2 Функции на границите

Етимолошки, *граница* има цврсти корени во земјата. За ова сведочи значењето на терминот во различни јазици – од грчки и латински преку ирански и староанглиски, до словенските јазици.⁷ Секаде границата е ознака, линија повлечена на земја; бразда направена со плуг.

На границата, во класичната смисла на зборот, се гледа како на линија на разграничување, којашто го заштитува она што е внатре од она што е надвор, што обично има функција да исклучува (и ограничува). Во речникот, границите се дефинираат како меѓа или раб кој ги одвојува елементите внатре од оние кои се надвор. А што има надвор од границата? Митологијата вели – варвари, хаос, опасни суштества, искушенија, проклетство, загадување. Но понекогаш и спас, ангели, рај, утопија.

Ако границите конструираат значаен космос од првобитниот хаос, тие исто така создаваат и идентитет

6 Ibid., p. 48.

7 Види Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, (Beograd: Clio, 2002), 17.

(на државата и на етничката заедница). Тие од личноста прават субјект и граѓанин. Како територијална инкарнација на внатре/надвор, границите го означуваат просторот до кој се протега политичката заедница. Националните држави бараат неменливи, долгорочни и одредени национални граници кои ќе ја одредат *шеришоријата*, како простор со одреден степен на кохерентност и значење. Сепак, границите не само разделуваат, тие и ги поврзуваат државите, бидејќи едновремено служат и како национална меѓа и како проводен канал. Тие се прагови – места *иомерѓу*, места на транзиција.

За теоретичарите на меѓународните односи, границите се фундаментална карактеристика на државата, потврда на државниот суверенитет. Тие се знак на суверенитетот и доменот на државата, како и средства за одржување на државната контрола врз протокот на стоките, луѓето, богатството и информациите. Традиционалната марксистичка анализа ја гледа границата како природна карактеристика на капиталистичката држава, со функција не само да создава можности за бизнис - бидејќи се место на размена на добра - туку и за контрола и поделба на светската работна сила. Ограничувајќи го влезот за странските работници, границите служат како битен регулаторен инструмент на пазарите на трудот: „Границите се правна рамка која ги означува разликите во платите, даноците, социјалните и еколошките политики, како и каматните стапки. Овие разлики стануваат институционализирани

преку границите“.⁸ Границите се основа за нееднаквост и исклучување.

Од гледна точка на теоријата на системите, границите се централен елемент на секој систем, било да е физички, културен, општествен или физиолошки. „Секој концепт за општеството кој вклучува систем од взаемно зависни делови имплицира идеи за интерни и екстерни граници и инструменти за нивно дефинирање и регулирање. Деловите се разделени едни од други, но исто така има и точки на поврзување и размена меѓу нив“.⁹ Со цел да ја исполнат оваа улога, границите мора да бидат истовремено и рестриктивни и пропустливи; мораат да бидат места на разделување, но и на поврзување и размена.

Границата е важна политичка локација. Всушност, според еден од водечките теоретичари, Малколм Андерсон, таа е основната политичка институција. Андерсон (кој го користи терминот *frontier*) ги гледа границите како истовремено институции и процеси.¹⁰ Како институции, границите обезбедуваат збир на важни ограничувања за државите, вклучувајќи го и

8 Helene Pellerin, “Borders, migration and economic integration: towards a new political economy of borders,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 55.

9 Gary T. Marx, “Some Conceptual Issues in the Study of Borders and Surveillance,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 13.

10 Malcolm Anderson, *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*, (Oxford: Polity, 1996), 1-3.

реалното и симболичкото оградување на територијата и граѓанството, како и ограничувањата неопходни за создавање и одржување на различните групи, па можеби и на индивидуалната самосвест. Исто така, границите се и знаци и агенти на идентитетот – не само на националниот идентитет, туку и на етничкиот, расниот, родовиот, сексуалниот и регионалниот идентитет, итн. Како процеси, границите се мултидимензионални и претставуваат инструменти на државната политика.

Границите не се непроменливи/цврсти/трајни. Наместо тоа, тие се (историски) (1) создавачи на просторот и (2) примена на моќ. Од конструктивистичка гледна точка, границата е конструиран простор каде што различните општествени сили со различни економски и политички интереси се среќаваат и меѓусебно делуваат.¹¹ Границите секогаш различно се искусуваат од различните општествени класи. Понатаму, границите се механизми на државна контрола – како на оние што се внатре во нив така и на оние што се надвор. На тој начин, границата е општествен и политички процес кој ги одразува односите на моќ присутни во одредени региони и историски периоди. Моќта се добива преку нејзино покажување на границите, или во сооднос со границите.

11 Види Helene Pellerin, “Borders, migration and economic integration: towards a new political economy of borders”, in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 54.

2. Како се создаваат границите: освојување, мерење и означување на просторот

Границата, по својата дефиниција, демаркира. Но, надвор од денотативната функција, границата може да има за цел да задржи *вна̄шре* (сидовите на затворот), задржи *надвор* (електрична ограда, доверливи информации) или да ги стори *обе̄ше* едновремено или засебно.

Демаркацијата може да биде метафорична, симболичка или широко дефинирана (како кај границата меѓу доброто и злото, лојалноста/нелојалноста или уметност/кич); или може да биде повеќе буквална, материјална и видлива (рабовите на книгата, сидовите на затворот). Границите може да имаат различна сила, од челични бариери до мали препреки (на пр. рампи на железнички пруги, итн.):

„Границите како пречки можат да се сфатат како буквални содржатели или исклучувачи на луѓе, предмети или информации (на пр. затвор, паричник или кодирана документација). Ова може да се постигне со употреба на „цврсти“ физички фактори (пр. затворени врати, облека, заклучени излози, оклоп), но и со „меки“ нормативни фактори (правила „не прашувај, не кажувај“, „може да гледаш ама не допирај“,

„застани на црвено“), а многу често обете (на пр. врати на тоалет)“.¹²

Границата може да биде и менлива/флуидна, како во случајот на дипломатски имунитет, меѓународни авиони и бродови или - на полично ниво - мобилни домови. Понекогаш самиот поединец може да е носител на границата, на пр. носењето предаватели за следење на локацијата од страна на затворениците на условна казна – тие можат слободно да се движат, а сепак се под постојан надзор, или припадници на пониските касти во индиското општество. Може да се појави и постепена транзиција: означена со средни зони или преодни меѓузони или, да го употребиме геополитичкиот термин „ничија земја“ (на пр. демилитаризираната зона која ги одвојува Северна и Јужна Кореја).

Сите граници кои се пречки се само делумни односно ограничени во способноста да вклучуваат или исклучуваат. Како што вели Гери Маркс: „Границите кои се пречки се секогаш делумни и во различен степен пропустливи“.¹³ „Целосно надгледување“ (или совршена граница) не може да постои поради многу причини: логистички и економски ограничувања; сложеност на системот и взаемна зависност; интерпретативната и контекстуалната природа на многу човечки ситуации; и ранливоста којашто произлегува од можноста да се

12 Gary T. Marx, „Some Conceptual Issues in the Study of Borders and Surveillance,“ in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 15-16.

13 *ibid.*, p. 20.

компромитираат граничните работници. Неовластените гранични премини може да бидат нелегални или едноставно да претставуваат прекршување на општествените норми и правила.

Но границите не се само линии на географската карта – тие се нераздвоен дел од развојот на државите кои ги оградуваат. Современите меѓународни граници се резултат на крвави процеси. Всушност, како што нè потсетува Малколм Андерсон, тоа се гледа и во изворното значење на зборот 'frontier', кој е воен – и ја означува зоната каде се среќава непријателот¹⁴ Освен тоа, некои теоретичари исто така ја изведуваат етимологијата на зборот „територија“ не од латинската именка *terra* (земја), туку од глаголот *terrere*, што значи „да исплашиш“.¹⁵ Затоа, самото значење на зборот содржи референци за начинот на кој е стекната, т.е. освоена или одбранета.

Создавањето и пресоздавањето на територијално ограничениите европски национални држави е настанато низ војни. Дури потоа се измислени одредени меѓународни законски доктрини за право на територијата. Исто така, многу пост-колонијални нации имаат граници кои им биле наметнати од колонизаторите пред да се здобијат со независност.

14 Malcolm Anderson, *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. (Oxford: Polity, 1996), 9.

15 Бранимир Стојковиќ, „Идентитетот како детерминанта на културните права,“ во *Културен идентитет - разлика во себе*, ур. Никола Гелевски, (Скопје: Темплум, 2002), 63.

Европските идеи и европската империјална доминација ги создаде африканските и азиските граници.¹⁶

Насилното повлекување на европските граници го достигна врвот во дваесеттиот век преку двете светски војни и последователната Студена Војна која резултираше во создавањето на „железната завеса“, симболички претставена со берлинскиот ѕид. За време на Студената Војна, граничните линии кои ја разделуваа Западна од Источна Европа беа интензивно патролирани и означени со бодликава жица, набљудувачници и мински полиња. Со паѓањето на Советскиот блок и распадот на поранешна Југославија, 1990-те повторно ги оживеаја крвавите обиди да се „искочат“ ексклузивни и неспорни државни територии, како остаток од „големата фикција“ на геополитиката на 19 век, имено „дека сите нации имаат право, ако не и судбина, да владеат во свои национални држави, на своја сопствена територија“.¹⁷

Историски гледано, границите долго време имаа улога (и се засноваа) на етнички и религиозни разделници.

16 Во овој поглед постојат значајни разлики помеѓу Азија, од една страна, и Африка и Америка од друга. Во многу делови на Азија, колонијални граници често беа исцртани врз многу постари политички и религиозни поделби. Спротивно на тоа, во поголемиот дел од Африка и Америка, колонијалните граници почесто беа исцртувани без водење каква било сметка за локалната општеството и честопати на места без каков било историјат на формирање државни граници. Види Michiel Baud and Willem van Schendel, “Toward a Comparative History of Borderlands,” *Journal of World History* 8.2 (1997): 237.

17 Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. (Oxford: Berg Publishers, 1999), 6.

Во деветнаесеттиот и дваесеттиот век, границите имаа повидлива улога на политички и економски разделници (и како означувачи на колонијалните аспирации на европските империи и, за време на Студената Војна, на антагонизираните светски системи). Од неодамна, акцентот е ставен на границите како економски разделници, кои означуваат (и одржуваат) глобална економска нееднаквост: „Онаму каде што приходот, вработувањето и животниот век многу се разликуваат, границата може да направи разлика меѓу сиромаштијата и материјалната благосостојба, а повремено и меѓу животот и смртта“.¹⁸

Прашањето за границите е неодвоиво од односите на моќ меѓу нациите.¹⁹ Само еден поглед на граничната иконографија, со нејзините надзорни кули, бодликавата жица, бетонските бункери (или ѕидот во Израел), е доволен за да се согледа дека граничните области се места и симболи на моќ. Националните граници се политички

18 Michiel Baud and Willem van Schendel, “Toward a Comparative History of Borderlands,” *Journal of World History* 8.2 (1997): 220.

19 Проучувањата на социјалното однесување на животните покажуваат дека во однос на групна контрола на одреден простор т.н. општествени животни покажуваат сличности со однесувањето на луѓето. На пример, во нивните напори да стекнат исклучива контрола над одредена територија, павијаните ги поставуваат мажјациите кои изгледаат опасно на рабовите на таа територија, кои практично се однесуваат како граничари. Види Бранимир Стојковиќ, „Идентитетот како детерминанта на културните права,“ во *Културен идентитет - разлика во себе*, ур. Никола Гелевски, (Скопје: Темплум, 2002), 62.

конструкт, имагинарни проекции на територијална моќ. Како што истакнуваат Бауд и ван Шендел: „Тие се основни примери за тоа како менталните конструкти можат да станат општествена реалност. Откако ќе бидат договорени на дипломатски состаноци и фино исцртани на мапите, границите стануваат нешто реално за луѓето кои живеат покрај нив“.²⁰

Фактичките гранични линии се демаркирани со камења, знамиња, огради, сидови и други знаци, и се нагласени преку царински контроли, гранична полиција и контролни пунктови. Ова покажување на државноста на ниво на спектакл го симболизира напорот на секоја држава да одржува ексклузивна контрола на својата половина на граничната зона, правејќи ја границата основен симбол на својата сувереност.

Сепак, и покрај сите мапи, сите цариници, стражарници и опрема за следење, луѓето секогаш ќе наоѓаат начини да ги заобиколат границите или да ги користат за свои сопствени цели. Локалното население ги преминува за да купи поевтини или подобри продукти или услуги од другата страна; трговците ги искористуваат разликите во цените и даноците; криумчарите внесуваат незаконски стоки и луѓе, а „револуционерите се кријат зад нив, барајќи заштита од другиот суверенитет. На тој начин, тие му пркосат на политичкиот status quo на кои границите се основен симбол“.²¹

20 Michiel Baud and Willem van Schendel, “Toward a Comparative History of Borderlands,” *Journal of World History* 8.2 (1997): 242.

21 *Ibid.*, p. 211.

3. Границите и идентитетот

Прашањето на границите е тесно поврзано со прашањата на државата, етницитетот, транс-националноста, граничните симболи, ритуалите (преодни обреди) и идентитетот. Како видливи демаркации меѓу нациите и луѓето, границите се клучни во конструирањето на идентитетот и културата. Ова е тоа на коешто укажува Имануел Валерштајн кога вели дека дефиницијата на културата е прашање на дефинирање на границите. Улогата на границата е двојна – таа е истовремено и конструктивна (за создавање на идентитетот) и репресивна (полициска контрола).

Следејќи ја Пелерин, може да се каже дека границите извршуваат неколку важни функции:

- 1) Диференцијација:
 - границите означуваат разлики, кои понатаму служат како основа за практикување на вклученост и исклученост;
- 2) Регулатори на внатрешниот простор:
 - просторот се создава не само преку повлекување на линија околу она што е внатре, туку и преку нагласување на она што треба да се разликува однадвор;
- 3) Простор на моќ:

- границата не е само место, туку и специфичен начин на покажување на моќ.²²

3.1. Линии на одбрана: исклучување на „другите“

Ако во 19 век се веруваше дека суверенитетот на националните држави зависи од двојниот столб на државата и територијата, во доцниот капитализам старите дефиниции на суверенитетот се заменети со културата и идентитетот. Границите се означувачи на националниот идентитет како најеминентен политички идентитет на државата од 20 век. Истовремено, тие се неопходен инструмент за конструирањето на националната култура.

Сепак, културата се карактеризира не само со споделените вредности и консензуални обрасци на значење, туку и преку раздвојување. Заедниците, како што нè потсетува Грос, се формираат не само преку идентификација и генерирање на заеднички интереси, потреби и вредности, и воспоставување на универзални закони кои истите ги прават задолжителни и ги спроведуваат, туку и (а можеби и уште повеќе) „преку остатоците што тие ги исфрлаат, бројките што ги одбиваат, условите кои ги сметаат за невозможни за

22 Helene Pellerin, “Borders, migration and economic integration: towards a new political economy of borders,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 55.

асимилирање, кои се обидуваат да ги жртвуваат, оцрнат и протераат“.²³

Токму она што е надвор од заедницата (туѓото) служи за кохезија и зацврстување на заедницата како внатре. Овој остаток кој не може да се асимилира има повеќе имиња: „другиот, абјектот, жртвениот јарец, маргинализираниот, сиромашниот, бегалецот, лицето на умирање, итн.“.²⁴

Треба да нагласиме дека овој друг, што само како чија спротивност постои заедницата, не може да постои независно од себе-истиот или суверениот субјект кој секогаш го дефинира другиот само преку сопствениот лик. Следејќи го истражувањето на фалоцентризмт на Иригаре, може да се каже дека бинарната логика на етноцентризмт не вклучува два независни термини, туку станува збор само за привид на два термина. Фактички постои само еден термин, а другиот се дефинира како она што тој не е, како негово друго или спротивно. Ваквата логика не остава простор за независен друг, туку само за симулакрум на другиот, оној што е исклучен и подругостен.²⁵

Границите не служат само за разграничување помеѓу „пријатели“ и „непријатели“, помеѓу „граѓани“ кои имаат одредени права и обврски и „странци“, туку тие исто така го сочинуваат она што е блиско и прифатливо за заедницата, како спротивно на она што заедницата сака

23 Elizabeth Grosz, *Architecture from the outside: essays on virtual and real space* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001), 151.

24 Ibid., p. 151.

25 Ibid., p. 94.

да го негира, стигматизира и депортира, да го отфрли од своето тело. Затоа границите се најдоброто место за сведочење на секојдневните практики на исклучување и вклучување. Границите служат не само за увид во динамиката на „себе“ и „другиот“, туку можат и да ни дадат увид во макрополитиката на динамиката внатре/надвор: надворешниот друг се држи настрана преку меѓународната граница (армијата), а внатрешниот друг е предмет на полициската контрола (полицијата). Границата практично функционира како *машина за абјекција*, „претворајќи ги луѓето во 'странци', 'илегалци', 'wetbacks'²⁶ или 'недокументирани' и на тој начин ги прави неартикулирани (и неинтелигентни), онтолошки невозможни, надвор од стварното и човечкото.(...) Тресејќи се и пиштејќи како машина за абјекција, границата создава национален идентитет преку дробење на луѓето во метафори“.²⁷

Од антрополошка перспектива, Салтер²⁸ ги гледа контролните пунктови на граничните премини како преодни обреди за меѓународните патници. Следејќи го ван Генеп, тој ги разликува премините во три различни зборови на обреди (види Слика 1): а) пред-

26 „Влажни грбови“, погрден назив за мексиканските емигранти во САД.

27 Mary Pat Brady, “The Fungibility of Borders,” *Nepantla: Views from South* Volume 1, Issue 1 (2000): 177.

28 Mark B. Salter, “At the threshold of security: a theory of international borders,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 37-38.

лиминални (обреди на сепарација од претходниот свет), б) лиминални/прагови (обреди на транзиција); и в) пост-лиминални (обреди на инкорпорирање во новиот свет).

Слика 1: Границите како преодни обреди

Границата има дискрециона функција: таа го исклучува опасното и го пропушта безбедното. Влезот на странецот во заедницата се смета за вознемирувачка промена, опасен и непредвидлив чин. Токму затоа суверената моќ е апсолутна на границата, а патниците поседуваат „само основни човекови права загарантирани со меѓународните конвенции и драматично ограничени национално изведени права“.²⁹

²⁹ Ibid., p. 38.

3.2. Зони на конфликт

Границите, и териториите кои тие ги одвојуваат, може да претставуваат *причина* за конфликт, *извор* на конфликт, или *залог* на конфликт.³⁰ Кажано со зборовите на Примо Леви, границите се места каде што почнуваат војните. Територијата може да биде важна поради видливи причини (на пр. природни ресурси, контрола врз населението, трговски патишта и стратешка вредност), како и помалку видливи или симболични аспекти (пр. нејзиниот однос кон групниот идентитет/етничка припадност на луѓето кои живеат на неа). Како место каде народите живеат, т.е. *ѿаѿковина*, територијата е важен симболички составен дел од групниот идентитет. „Кога тоа создава силна ние/тие или нам/ним поделба околу територијата, границите стануваат симбол и механизам на таа поделба“.³¹ Граничните конфликти одамна се важен, ако не и неопходен, составен дел во процесот на градењето на нацијата и државата во пост-империјалното време.

Конфронтацијата всушност е впишана во самата етимологија на зборот ‘frontier’, во смисла дека таа е секогаш *фронѿ* на нешто, дека е секогаш сврте-на кон нешто/некого (против нешто/некого).³² Конфронтацијата изгледа неизбежна, имајќи предвид

30 Harvey Starr, “International Borders: What they are, what they mean, and why should we care,” *SAIS Review* 26.1 (2006): 8.

31 *Ibid.*, p.8.

32 Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja* (Beograd: Clio, 2002), 21.

дека фронтот не е фиксен, може постојано да се поместува, бидејќи границата е вештачка, а не природна креација.

Како области каде се среќаваат различни луѓе (на пр. крстосници, граници, пристаништа, гранични области), граничните зони се исто така и области на културен конфликт. Тие се и места каде „луѓето“ меѓусебно делуваат со други народи преку граничната линија (и на овој начин и со други „национални култури“), каде се мешаат и се судираат. Како такви, овие места можат да демонстрираат поголема толерантност и можат да служат како „инкубатори на општествени промени“, како последица на послабот традиционализам и постојаната конфронтација со другите култури.

3.3 Простор на моќ

Способноста на границите да вклучуваат и исклучуваат, асимилираат и екскомуницираат, т.е. да *дисциплинираат*, покажува дека тие секогаш вклучуваат односи на моќ. Границите не само што ставаат линија околу постојните разлики, тие и ги создаваат. Тие се „места и процеси на бележење и покажување на односите на моќ“.³³

33 Helene Pellerin, “Borders, migration and economic integration: towards a new political economy of borders,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 51.

Од самото создавање на модерните национални држави, границите и пограничните региони се многу важни симболички територии на сликата за државата и државната контрола (бидејќи граничните зони се првите и последните области на државата видени од патниците). Од конструктивистичка гледна точка, границите претставуваат чин на авторитет (реален или симболичен), кои служат за консолидација на државната моќ во домените каде е ставена во прашање, но каде може да биде реактуелизирана. Како такви, овие периферии ни нудат слободен увид во природата на центрите на моќ.

И покрај сите напори на контролираната граница да го создаде националниот простор како мирен, безбеден и домашен, секогаш постои инхерентно чувство на несигурност. Моќта на државата често е поткопана во граничните зони, каде што нејзината моќ е ограничена и нестабилна. Понатаму, граничните зони се често жртва на злоупотреба на моќта, а понекогаш и агенти или извори на државна моќ. Дури и самите граници се понекогаш резултат на преговори помеѓу локалното општество и централната држава. Членовите на локалната заедница често се обидуваат да играат на двете страни од оградата.³⁴ Судирот меѓу „државата“ и

34 Рајмондо Страсолдо, еден од водечките теоретичари на социологијата на границите, гледа на амбивалентноста на животот на границата како основна карактеристика на граничните општества. Граничните народи може да покажат амбивитетни идентитети затоа што економските, културните и јазични фактори ги влечат во две спротивни

нејзините „жители“ јасно се гледа во граничните зони. Граничните конфликти ги откриваат и ги зголемуваат тензиите во општеството, разоткривајќи ги пукнатините и дупките во општествениот поредок.

Од економска гледна точка, границите овозможуваат меѓународна поделба на трудот на глобално ниво, т.е. тие се механизам кој се користи да се регулира глобалната распределеност на производните фактори, на тој начин намерно зголемувајќи ја и зајакнувајќи ја економската нееднаквост.³⁵ Тие создаваат разлика во понудата и во квалитетот на факторите на производството. Исто така, граничната контрола ги прави некои категории на работници поранливи, преку ограничување на влезот, правниот статус и движењето на луѓето. „Несигурниот статус на емигрантите општо земено има негативни последици врз нивната преговарачка моќ, а може да има и погубни ефекти врз пазарот на труд во целина, како некаква резервна армија на работна сила која

насоки; а политички може само слабо да се идентификуваат со националната држава каде што престојуваат. Види Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. (Oxford: Berg Publishers, 1999), 60

- 35 Сепак, Пелерин смета дека тоа повеќе било присутно во модерната ера, кога трудово-интензивните индустрии биле двигатели на растежот. Види Helene Pellerin, “Borders, migration and economic integration: towards a new political economy of borders” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 54.

постојано се обновува и е сè понесигурна заради новите ограничувања“.³⁶

Дури и во антрополошкиот модел на границата, не смееме да заборавиме дека клучната улога во моделот ја игра државната политика и владините агенти (визата, пасошот и службениците за емиграција, полицијата и разузнавачките служби). На тој начин, операциите на гранична контрола служат за општествено сортирање.

3.4 Без државјанство: живот во лимбо

*“Не можеме да добиеме редовна
рабоџа, не можеме да се
движиме, ние сме како бродови
без ирисијанишија“.*

*- Абдула, Бидун кој
живее во ОАЕ³⁷*

Насилното повторно исцртување на меѓународните граници (како што стои во познатиот цитат од генерал Даглас Мекартур, „старите граници никогаш не умираат, тие само се прераспределуваат“) е една од главните причини за апатридија.³⁸ Другите причини опфаќаат:

36 Ibid., p. 53.

37 UNHCR/IPU. *Nationality and Statelessness: A Handbook for Parliamentarians*. Handbook for parliamentarians no. 11-2005, 18. „Бидун“ е арапски термин за „без националност“ и се однесува на припадниците на одредени бедуински племиња во Кувајт и Бахреин на кои не им е дадено државјанство.

38 По дефиниција, лице без државјанство е она „кое не се смета

- конфликт на закони
- трансфер на територија
- закони за стапување во брак
- административни практики
- дискриминација
- непостоење на регистрација при раѓање
- одземање на државјанството од страна на државата
- самоодрекување (кога лицето ја одбива заштитата од државата)
- насилно раселување, особено кога е проследено со повторно исцртување на територијалните граници.³⁹

Историјата на дваесеттиот век меѓу другото е и историја на масовни движења на бегалци. Тие почнуваат со дезинтеграцијата на Отоманската Империја и емиграцијата на Евреите од Источна Европа на почетокот на векот. Бегалската криза со бегалци стана уште поголема кога САД одлучи да ја ограничи имиграцијата во 1920-те години. Во тоа време, државите на Западна Европа во најголем дел ги затворија своите граници за Евреите и другите лица без државјанство.⁴⁰

за државјанин од страна на ниту една земја во рамките на нејзините закон“ (Чл. 1 од Конвенцијата на ОН за статусот на лицата без државјанство од 1954 година).

39 Види UNHCR/IPU. 2005. *Nationality and Statelessness: A Handbook for Parliamentarians*. Handbook for parliamentarians no. 11-2005, 4.

40 Kristin Hill Maher, “Migration and Selective Memory in Fortress Europe,” review of *Guests and Aliens*, by Saskia Sassen, *SAIS Review* 20.1 (2000): 192.

Изолационизмот се засили со економската депресија во 1930-те години и продолжи сè до крајот на Втората Светска Војна, доведувајќи до трагични последици за многу бегалци.

Во втората половина на 20 век, во фокусот на вниманието веќе не беа бегалците туку трудовите емигранти. Повоената реконструкција на европските економии создаде побарувачка за странски работници во текот на 1950-те и 60-те, отворајќи ги вратите за милиони емигранти. Како што нагласува Сасен, нафтената криза од 1973 година ѝ стави крај на оваа побарувачка, означувајќи го почетокот на денешната ера на сè позасилена емиграциска контрола и бесконечни политички дебати за емиграцијата.⁴¹

Бездржавјанството почна да стекнува поистакнато место на меѓународната политичка, безбедносна и хуманитарна агенда во почетокот на 90-те години, со распаѓањето на зголемен број на федерални држави и создавањето на нови држави по Студената војна, што стави друг акцент врз заштитата на раселување на населението.⁴²

41 Peter Newell, "Global Challenges to the Future State," *Globalization*, no. 503 (2001), <http://www.india-seminar.com/2001/503/503%20peter%20newell.htm> (accessed November 8, 2006).

42 „Во тоа време, постоеше растечка загриженост дека распаѓањето на Советскиот Сојуз, Југославија и Чехословачка ќе создаде голем број на лица без државјанство и раселени лица, од кои многумина може да бараат да се преселат во Западна Европа. (...) Досега, сепак, активностите [на УНХЦР] беа силно концентрирани во Централна и Источна Европа. Во други делови на светот, степенот

Денес, милиони луѓе немаат националност и се без државјанство.⁴³ Според проценките на УНХЦР, во светот има околу 11 милиони луѓе без државјанство.⁴⁴ Неодамнешните примери на големи проблеми со лица без државјанство ја вклучуваат Република Чешка, каде голем број луѓе, особено Роми, повеќето родени на словачка територија или потомци на лица родени во Словачка, беа практично лишени од чешко државјанство поради ограничувачката законска регулатива за државјанство и големите административни давачки по одделувањето од Словачка; Украина, кога по 1988 година околу 260.000 Татари кои биле депортирани за

на ангажман на УНХЦР во проблемот на бездржавјанството беше ограничен, а во некои случаи и непостоечки“. Види United Nations High Commissioner for Refugees Evaluation and Policy Analysis Unit, “Evaluation of UNHCR’s role and activities in relation to statelessness”, E/PAU/2001/09, July 2001, 3

- 43 Executive Committee of the High Commissioner Programme. *Statelessness: Prevention and Reduction of Statelessness and Protection of Stateless Persons*. EC/57/SC/CRP.6, 14 Feb. 2006
- 44 UNHCR, *Nationality and Statelessness: A Handbook for Parliamentarians*, no11-2005, 4. Меѓутоа, оваа проценка е само претпоставка, бидејќи државите го задржуваат ексклузивното право да доделуваат и признаваат државјанство, и затоа што многу влади не сакаат да се категоризираат одредени групи на луѓе како формално без државјанство, туку наместо тоа едноставно ги нарекуваат како „странци“ па дури и како „не-граѓани“. Исто така, голем број на држави воопшто не ги регистрираат жителите, или го прават тоа само на нередовна основа. Освен тоа, дури и статистиката на УНХЦР не вклучува категорија на лица без државјанство (само на ‘бегалци, азиланти, внатрешно раселени лица’ и ‘другите засегнати’), додека „лицата без државјанство може да се подведат под секоја од овие категории“. (ibid., p. 18).

време на Сталинизмот (и нивните потомци) се вратија во Украина, повеќето од нив по изминувањето на крајниот рок одреден со законот за државјанство; како и Естонија и Латвија кои одбија да ги признаат своите руски жители како апатриди, иако речиси и немаат граѓански права.⁴⁵

45 За повеќе примери, види United Nations High Commissioner for Refugees Evaluation and Policy Analysis Unit, "Evaluation of UNHCR's role and activities in relation to statelessness", EPAU/2001/09, July 2001, 11.

4. Сеприсутната граница: безбедност, надзор и зонирање

Сè поголем број на аналитичари денес тврдат дека глобализацијата (која генерално се карактеризира со зголемување на меѓузависноста и меѓуграничните интеракции⁴⁶) ја намалува важноста на меѓународните граници како основни политички институции. Интернационализацијата на производството, либерализацијата на трговијата, мобилноста на финансиите, сè поголемото влијание на наднационалните тела (како што се Европската Унија и разните договори за слободна трговија), како и напредокот во транспортната и комуникациската технологија се земаат за клучни индикатори за сè помалата улога на границите. Глобалистите ги гледаат границите како сè понеодредени и поотворени, трансформирани од економски бариери и утврдени воени линии во мостови за комерцијални трансакции. Според нив, територијалните освојувања се повлекуваат пред економската размена, на тој начин заменувајќи ги традиционалните „воени држави“ со „трговски држави“.⁴⁷ Тие сметаат дека глобализација

46 На пример, Гиденс ја дефинира глобализацијата како „интензивирање ширум целиот свет на општествените односи кои ги поврзуваат далечните локации на таков начин што локалните случувања се обликувани од настани што се случуваат многу милји далеку од нив, и обратно“. Anthony Giddens. *Consequences of Modernity*. (Cambridge: Polity, 1990), 64.

47 За одлично резимирање на „глобалистичките“ наспроти

помага во создавањето на нов, „безграничен“ свет.⁴⁸ Всушност, некои теоретичари гледаат на наводното опаѓање на значењето на границите како на дел од самата дефиниција на глобализацијата.⁴⁹

Ваквото гледиште, и покрај тоа што содржи вистина, останува во најголем дел еднострано, не успевајќи целосно да ја опфати динамиката на едновремена ерозија и зајакнување на границите. Супранационализмот и „глобализирачките притисоци од потрошувачката култура и капитализмот“ навистина го поткопуваат равенството меѓу сувереноста, националноста и територијата. Крајот на Студената Војна, глобализацијата на културата и интернационализацијата на економијата и политиката резултираа во отворање на границите и намалување на оние државни контроли кои го

„реалистичките“ аргументи, од безбедносна перспектива, види Peter Andreas, “Redrawing the Line: Borders and Security in the Twenty-first Century”, *International Security*, Vol. 28, No. 2 (Fall 2003): 78–111.

- 48 „Земјата на потекло не е важна. Локација на седиштето не е важна. Производите за кои вие сте одговорни и компанијата на која ѝ служите станаа денационализирани“, вели деловниот стратег Кеничи Омае во својата книга „The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy“, (New York: HarperBusiness: 1999).
- 49 Коен ја дефинира глобализацијата како „множество од економски, културни и технолошки процеси кои го намалуваат значењето на територијалните граници во обликувањето на условите на живот на поединците и општествата“. Види Edward S. Cohen, “Globalization and the Boundaries of the State: A Framework for Analyzing the Changing Practice of Sovereignty,” *Governance*, Vol. 14, No. 1 (January 2001): 81.

ограничуваа движењето на луѓето, стоките, капиталот и идеите. Сепак, истовремено, насекаде низ светот се сретнуваме со бројни примери на меѓународни граници кои стануваат сè поцврсти и понепробожни.

Како што наведуваат повеќе критичари, глобализацијата⁵⁰ не резултираше со детериторијализација (како што би се очекувало), ами сосема спротивно, со повторна територијализација на економскиот простор. Сведоци сме на прогресивна ерозија на границите проследена со создавање на нови.⁵¹ Како што вели еден од водечките теоретичари во оваа област, Гери Маркс:

„Последните достигнувања во областа на комуникацијата, надзорот и сличните технологии на некој начин го намалуваат значењето и ги менуваат традиционалните физички, географски, просторни, правни и временски граници, правејќи ги повеќе од ранливи... а, делумно како одговор, се создаваат нови граници. (...) Нови форми и граници чиешто значење е нејасно или

50 Бауман (и низа други теоретичари) го преферираат терминот 'глокализација' наместо 'глобализација', нагласувајќи ја меѓусебната врска меѓу глобализација и територијализацијата/локализацијата како заемно исклучиви но истовремено и заемно поттикнувачки процеси. Zygmunt Bauman, *Globalization: The Human Consequences*. (Cambridge, UK: Polity Press, 1998), 210.

51 Со напредокот на технологијата, меѓународните режими за полициска контрола над границите сега можат да ги регулираат новите начини на употреба на ненаселени простори, како на пример Антарктикот, океаните, воздушниот простор и вселената.

оспорено се јавуваат со забрзано темпо. Новите технологии кои го преплавуваат и менуваат значењето на традиционалните граници можат да создадат контроверзни меѓу-зони“.⁵²

Економските граници можеби станаа послаби, но еден елемент на традиционалната суверена контрола над границите и натаму останува – полициската контрола врз движењето на луѓето преку границите. Глобалните сообраќајни мрежи ги преместија точките на влез од границите на места подлабоко во државата (меѓународни аеродроми), на тој начин правејќи го националниот простор поранлив и зголемувајќи ја потребата за внатрешни безбедносни мерки (аеродромска безбедност и надзор во трговските центри). Аеродромите се претворија во „машини за надзор“. Преку процесот познат како „обезграничување“, функциите на границите сè повеќе навлегуваат длабоко во територијата, сè подалеку од границите на територијата. Како последица на развојот на технологиите за надзор, „границите сега постојат на друго место... на места кои традиционално им припаѓаа на суверените држави, но сега се трансформирани за да им овозможат на владите надвор од своите географски граници да го проверуваат личниот идентитет и да го следат движењето на луѓето пред тоа движење воопшто и да се случи“.⁵³

52 Gary T. Marx, “Some Conceptual Issues in the Study of Borders and Surveillance,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 23.

53 Elia Zureik and Mark. B. Salter, ed. *Global Surveillance and Polic-*

Ако аеродромите ја детериторијализираа границата, базите на податоци за емигрантите ја виртуелизираа истата.⁵⁴ Програмите за национални лични карти и надзор⁵⁵ создаваат ситуација каде границата е сега насекаде. Сега таа е и подвижна (пластични лични карти) и виртуелна (база на податоци). Новите предложени лични карти ќе бидат „паметни“ (поврзани со база на податоци која е во мрежа и може да се пребарува), ќе имаат биометрика и „најверојатно ќе се користат за широк спектар на активности надвор од полициската контрола и административната функција за која во моментот се користат ваквите документи“.⁵⁶ Ова отвора значајни прашања во врска со заштитата на приватноста и граѓанските слободи (на пр. слободата на движење). Споредувајќи ги *ојшїтесївениїше* и *личниїше* граници, Гери Маркс заклучува:

ing: Borders, Security, Identity. (Cullompton: Willan, 2005), 9.

- 54 Види Elia Zureik and Mark. B. Salter, ed. *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity.* (Cullompton: Willan, 2005), 5.
- 55 Како што истакнува Гери Маркс: „Многу форми на надзор може да бидат корисно посматрани како техники на одржување на границата. Надзорот служи за да се одржат границите преку дефинирање на основите за исклучување и вклучување.“ Види Gary T. Marx, “Some Conceptual Issues in the Study of Borders and Surveillance, in *Global Surveillance and Policing: Borders,*” *Security, Identity,* ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 13.
- 56 David Lyon, “The Border is Everywhere: ID cards, surveillance and the other,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity,* ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 67.

„Спротивно на трендот од последните неколку децении, многу општествени граници се сега потешки за преминување – било да станува збор за влегување во друга земја, соседство или зграда, барањето на емиграциски статус или статус на азилант или информации – додека некои лични граници се полесни за преминување како резултат на новите закони како што е Patriot Act“.⁵⁷

Всушност, токму *лични*е граници стануваат попропустливи, а не општествените, што има негативен ефект врз човековите права. Ова исто така може да се примени и на новите модели за користење на земјата, како на пример трговските центри, забавните паркови и големите станбени комплекси, универзитетите, болниците и корпорациите кои ги замаглуваат границите меѓу јавното и приватното. Апсолутната големина на јавниот физички простор се намалува, бидејќи истиот постојано го заземаат приватните претприемачи. Во исто време, забрзано расте бројот на оградени заедници и згради со контролиран влез, или како што истакнува Антонио Негри: „издигнувањето на ѕидовите кои ги оградуваат зоните каде сиромашните не смеат да влегуваат, дефинирањето на просторот на гетата каде очајните на земјата можат да се собираат, дисциплинирањето на линиите на транзит и

57 Gary T. Marx, “Some Conceptual Issues in the Study of Borders and Surveillance,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 14.

контролата која го чува редот, превентивната анализа и практикување на задржување и прогонување на можните прекинувања на кругот“.⁵⁸ Просторот на глобалниот град постојано е следен од мрежите за надзор и надлетуван од хеликоптери. Кога безбедноста е поважна од благосостојбата во новите политики на зонирање и кога се случува нејзино целосно подредување кон сеопфатната логика на контрола, може да очекуваме инструментите на автоматска контрола, како што се беспилотните летала како оние кои се користат во војните во Ирак и Авганистан, да се појават и на небото над глобалните метрополи: „наскоро ограничените и црвените зони ќе се создаваат врз основа на логиката на авионите за контрола: просторното планирање ќе треба да ги инкорпорира формите на воздушна глобална контрола и да ги постави за приоритет пред слободата за развој на простори и општества“.⁵⁹

Доказите за интензификација на граничната контрола во последните години можат да се најдат во наглото зголемување на буџетот за полициските сили; прифаќањето на нови, поинвазивни закони; развојот на пософистицирани технологии за надзор и информирање; построги визни режими и технолошки понапредни патни документи; зголемена соработка меѓу земјите на извор и на транзит и поголемата распространетост на механизмите за следење и контрола и по местото

58 Antonio Negri. “The Multitude and the Metropolis.” <http://www.generation-online.org/t/metropolis.htm> (accessed Oct 27, 2006)

59 Ibid.

на влез (т.е. „задебелување“ на границите и создавање на тампон зони); како и зголемената употреба на воен и разузнавачки хардвер, персонал и експертиза за полициските задачи.⁶⁰

Пресвртница во трендот на свет со попорозни граници предизвикан од глобализацијата, т.е. зголемениот притисок за преминување на личните граници (правата на приватност) со цел да се зачуваат организациските и националните граници, беше 11 септември. Според многу теоретичари, 11 септември ефективно ги потисна (уништи?) сите надежи за свет без граници и „до темел ги промени глобалните режими на мобилност и начинот на кој државите ги обезбедуваа своите граници“.⁶¹

Така, спротивно на она што го проповедаат поборниците на глобализацијата, глобалната економија не ги елиминираше границите; наместо тоа, тие станаа „привилегирано место на регулација“.⁶² Тие

60 Peter Andreas, “Redrawing the Line: Borders and Security in the Twenty-first Century,” *International Security*, Vol. 28, No. 2 (Fall 2003): 79.

61 Elia Zureik and Mark. B. Salter, ed. *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*. (Cullompton: Willan, 2005), 2. Види also Peter Andreas, “Redrawing the Line: Borders and Security in the Twenty-first Century.” *International Security* Vol. 28, No. 2 (2003): 108, и Gary T. Marx, “Some Conceptual Issues in the Study of Borders and Surveillance,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 14.

62 Helene Pellerin, “Borders, migration and economic integration: towards a new political economy of borders,” in *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*, ed. Elia Zureik and

сè почесто се поврзуваат со безбедноста, но и со економијата, бидејќи стануваат сè потесни, главно во истите региони каде економската интеграција оди напред (Северна Америка, ЕУ). Амстердамскиот договор од 1997 година и Шенгенскиот договор од 1999 година создадоа простор креиран да промовира економска либерализација, особено поголема мобилност на капитал и работна сила во рамките на ЕУ преку елиминација на граничната контрола меѓу земјите членки. Истовремено, надворешната контрола беше зголемена, особено преку хармонизација на контролата, координација на разузнавачките активности и полициските сили.

Истото може да се каже и за мобилноста. Мобилноста на луѓето, информациите, стоките и капиталот е секако една од дефинирачките карактеристики на доцната Модерна. Но не смееме да забораваме дека модерната држава има монопол над движењето. Меѓудржавните граници не се само средиште на националниот идентитет, туку и на меѓународниот систем (политички и економски) и на глобалниот режим за мобилност. Иако пропустливоста на меѓународната граница можеби е зголемена, таа сè уште е детерминирана од класата, националноста и другите општествени „скриптови“. Како што демонстрира Саскија Сасен во својата контрагеографија на глобализацијата⁶³, доминантниот

Mark. B. Salter (Cullompton: Willan, 2005), 51.

63 Saskia Sassen, “The global city: strategic site/new frontier,” *Globalization*, no. 503 (2001), <http://www.india-seminar.com/2001/503/503%20saskia%20sassen.htm> (accessed November 8, 2006).

дискурс на глобализациските трендови за нагласување на хипермобилноста, глобалните комуникации, неутрализацијата на просторот и оддалеченоста, ризикува да се заборави дека многу од ресурсите неопходни за активностите на глобалната економија не се хипермобилни, туку се всушност длабоко вкоренети во некое место, особено во места како што се глобалните градови и слободните трговски зони. Високите кругови на глобализацијата се карактеризираат со мобилност на високо-квалификувана работна сила, дигитална размена и децентрализација на производството; во исто време, протокот на глобалниот капитал бара инфраструктурата да биде централизирана во глобалните градови со голема популација на ниско-квалификувани работници кои се потребни за опслужување на инфраструктурата.

Глобалниот град се појавува како нова граница, гранична зона (како простор создаден од дисконтинуитети, во кој дисконтинуитетите добиваат терен наместо да останат линија на разграничување) што резултира во создавање на нова топографија на централност и маргиналност, „којашто ги надминува националните граници и старата поделба на Север-Југ“. Таа делумно ги репродуцира постојните нееднаквости, но истовремено е резултат на динамика специфична за моменталната форма на економски растек:

„Глобалните градови акумулираат огромна концентрација на економска моќ, додека градовите кои некогаш биле главни производни центри трпат прекумерно опаѓање; центрите на

градовите и деловните центри во метрополските области добиваат огромни инвестиции во недвижности и телекомуникации додека урбаните и метрополски области со ниски приходи гладуваат за ресурси; високообразованите работници во корпоративниот сектор се сведоци на зголемување на својот приход до необично високо ниво, додека ниско или средно квалификуваните работници се сведоци на тонењето на своите приходи. Финансиските услуги произведуваат суперпрофит, додека индустриските услуги едвај опстојуваат⁶⁴.

Околу овие градови лежат широки територии кои стануваат сè попериферни и исклучени од главните економски процеси кои се движечката сила на економскиот раст во новата глобална економија. Во меѓуповрзаноста на ваквите градови Сасен го гледа формирањето на транснационален урбан систем.

„Економиите без граници“ користат строга гранична контрола за да ги држат надвор несаканите емигранти, истовремено регулирајќи ја прекуграничната циркулација на високо квалификувани професионални работници. Еден пример е новиот јапонски закон за емиграција од 1990 година, кој им ја отвори границата на неколку категории на високо квалификувани професионалци (на пр. експерти за меѓународни финансии, сметководство, медицински персонал, итн.),

64 Ibid.

додека во исто време влезот на „простата работна сила“ го направи илегален.⁶⁵

Сето ова води до заклучок дека глобализацијата резултирала со парадоксални гранични политики: границите стануваат попропустливи за стоките и капиталот (преку договори за слободна трговија), но помалку пропустливи за протокот на луѓе (емигранти). Тајкуните и могулите на меѓународниот капитал можат да летаат низ целиот свет во своите приватни авиони, но најголем дел од светското население е сè уште ограничено на „тиранијата на локалното“.

65 Saskia Sassen, “Immigration Policy in a Global Economy,” *SAIS Review* 17.2 (1997): 13.

5. Суспендирање на границата: уметнички интервенции

5.1. Бордерхак (Borderhack)

Што да правите кога сте од *погрешната* страна на границата? Кога живеете во сиромашниот Трет свет, а преку оградата е олицетворението на Првиот, со сите свои добра, кои нема да можете да си дозволите со вашата минималната плата? Ќе се обидете да ја пробиете границата - со помош на шверцери, дечиња-зајачиња, *полероси*⁶⁶... Или ако сте уметник, ќе се обиде да ја хакнете.

“Нека нема заблуда; хакирањето не е уништување. Хакирањето се прави со цел подобро да се запознае системот“. Така мексиканскиот уметник Фран Илич го објаснува проектот “Borderhack”. Крајната цел не е да се уништи, туку да се поправи, да се направи подобар. Границите постојат за да бидат скршени од човековите активности.

66 Дечиња-зајчиња се деца помали од 13 години (понекогаш дури и од 6 или 7 години), кои си играат со агентите на граничната патрола, со цел да го одвлечат нивното внимание од семејствата се обидуваат да претрчаат преку границата и да влезат во САД. Полероси се организирани групи кои шверцуваат евина мексиканска работна сила во САД. Види Fran Ilich, „Delete the Border!“, in *The Politics of Information: The Electronic Mediation of Social Change*, ed. M. Bousquet and K. Wills, 45-54. Minnesota: Alt-X Press, 2004. <http://www.altx.com/ebooks/infopol.html>

Идејата за *Borderhack* дојде од “Kein Mensch ist Illegal” (производ на „Документа X“ од 1997 година), фестивал на германско-полската граница каде што киберуметници, музичари и активисти за човековите права организираа маршеви, разговори, концерти и работилници во знак на протест против третманот на илегалните имигранти. Во 2000 година, уметничката група Laboratorios Cinema tik го пренесе фестивалот во Тихуана, на границата помеѓу САД и Мексико. Нивната цел беше да применат малку обратен инженеринг, односно да се обидат да ја разберат структурата на границата и како таа функционира, „согледувајќи ги чудните привлечности кои ги спојуваат заедно луѓето од двете страни на границата и во исто време ги држат одвоени.“⁶⁷ Хактивисти, киберуметници, гранични активисти и музичари се обидоа привремено да ја избришат (или барем да ја суспендираат) границата Тихуана-Сан Диего, со Java аплети, скенирање портови, радио, микробрани, ISDN, комуникација лице-во-лице, технолошки работилници, презентации, музички настани. Компјутерската технологија и интернет, алатки кои беа успешни во слабеењето на историската врска помеѓу близината, темпоралноста и социјалните односи, беа употребени за соочување со светот на физичките граници и „пасошки хендикеп“:

67 Fran Ilich, “Ready to Delete the Border”, *Wired News*, (23 August, 2003), <http://www.wired.com/news/culture/0,1284,-46234,00.html>

“Границата е еднострана, само кога одите од Мексико во САД. Обратно е слободна зона: без потреба од визи, секундарни инспекции или платени дозволи. Границата постои само кога одите на Север. Сидот е „еднонасочен“. Нашиот девизен курс е 10 на 1 во корист на доларот, на Американците. И тогаш, на крајот на денот се прашуваме, *Kein mensch ist Illegal* (никој не е нелегален)? Или сме сите ние едноставно осудени да бидеме нелегални?”⁶⁸

5.2. Voxenklausur (WochenKlausur)

Ставот на уметничката група WochenKlausur е дека не постои подобар начин да се искористи способноста на уметниците за смислување креативни решенија отколку истата да се употреби за трансформирање на општеството: „насекаде има проблеми кои што не можат да се решат со користење на конвенционални пристапи па на тој начин тие се соодветни предмети за уметнички проекти“.⁶⁹ Не гледајќи никакви теоретски разлики меѓу уметниците кои си ја вршат својата работа сликајќи слики и уметниците кои ја вршат својата работа преку решавање на општествените проблеми, оваа уметничка

68 Fran Plich and Luis Humberto Rosales, „Borderhack 2000“, http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/ilichtext.html (accessed Sept 07, 2006)

69 Pascale Jeannee, “WochenKlausur,” in *WochenKlausur: Sociopolitical activism in art*, ed. Wolfgang Zingg (Wien: SpringerWien-NewYork, 2001), 7.

група веќе 13 години развива и реализира мали, но конкретни социополитички интервенции.

Интервенциите на групата се колективни напори, кои што се случуваат во рамки на строго ограничен временски период (обично не подолг од осум недели) и секогаш на покана од некоја уметнички институција што ги обезбедува инфраструктурните услови и финансирање. Во 1993 година, групата интервенираше во областа на политиката во однос на трудовите имигранти, со цел создавање работни места за одреден број на имигранти во Грац, кои не можеа да се вратат во своите земји на раѓање поради политички, етнички или верски прогон, но немаа никаков правен статус во Австрија. Во обид да се заобиколат строгите австриски прописи, седум имигранти беа ангажирани за производство на социјалната пластика, како резултат на што тие добија законски престој во Австрија. Интервенцијата беше врз основа на исклучок во законот за имиграција со кој им се овозможува на странски уметници да останат во Австрија сè додека тие можат да издржуваат од својата уметничка дејност. WochenKlausur најде спонзори за странските уметници (бегалци) кои ја нарачаа нивната „социјална пластика“. Темата на уметничките дела беше одлучена во соработка со хуманитарна организација, која подоцна испрати странска помош за земјата на потекло на уметникот. Со цел да се обезбеди легитимитет за „уметничките дела“, на крајот тие беа изложени во етаблирана уметничка институција.

6. Средби со различноста

„Ова е Србија!“

„Ова е њошиа, будало!“

- Графит на

главната пошта во Сараево, 1992

Во литературата за границите често се прави дистинкција меѓу „природни“ и „неприродни“ граници, поврзани со географските конфигурации. Според таа поделба, типични природни граници се мориња, пустини, планини, реки и шуми. Нивното огромно пространство влева страв. Сепак, природните пречки никогаш не можат да бидат конечни граници, зашто тие истовремено секогаш служат и како инспирација да се надмине тој страв и тие да се преминат, да се освојат нив, да се населат. И секогаш има номади кои талкаат низ просторот меѓу границите, претворајќи ги во места за средба, места на трговија, меѓузони.

За други теоретичари, границата е природна ако таа одделува групи од различна раса, јазик, или култура. Сепак, „природноста“ на овие граници обично е повеќе привидна отколку стварна: зашто расните, јазичните и културните разлики премногу често се манипулирани од страна на националистичките идеологии кои сакаат да ги легитимираат веќе постојните граници преку создавање, јакнење, или истакнување на овие разлики *a posteriori*. Границите не само што ги оцртуваат постоечките

разлики, тие исто така и ги создаваат. Границите се само замислени поделби, конструирани низ митовите, историските наративи и искуства, а заедниците чиј идентитет тие го конструираат исто така се имагинарни. Без граници не би имало национализам, ниту тиранија на локалното.

Границите делат но и поврзуваат. Тие создаваат политички, социјални и културни разлики, но истовремено имплицираат постоење на (нови) мрежи и системи за интеракција преку нив. Границите се демаркациони линии, но исто така служат и како мостови меѓу културите и народите, како локации за постојана културна и економска размена. Поради нивната зголемената културна хетерогеност, што произлегува од нивната периферна положба, тие не се само места на конфликт со другиот, туку и за прилагодување кон другиот. Тие ја разоткриваат неточноста на големата „фикција“ на националната држава како етнички, расно, јазично и културно хомогена. Покрај тоа, погранични зони се под влијание на - а понекогаш и ги споделуваат - вредностите, идеите, обичаите и традициите на своите еквиваленти од другата страна на границата: „Границите ги делат луѓето кои живеат на двете страни, кои можеби имале долга историја на културни и социјални контакти, но во исто време тие нив ги обединуваат во искуството на блискост до границата и (делумна) зависност од неа“.⁷⁰

70 Michiel Baud and Willem van Schendel, “Toward a Comparative History of Borderlands,” *Journal of World History* 8.2 (1997): 242.

6. 1 Привремени народи, раселени заедници

Во пост-индустрискиот и сè поглобализираниот свет, веќе не можеме да се потпреме на единството, хомогеноста и заштитата „на дискретно ограничени нации, заедници, држави, идентитети и територии“. Пролиферацијата на идентитети создава низа предизвици за некогаш претпоставеното равенство помеѓу нацијата, државата и територијата. Многу групи сега веќе не заземаат одвоен простор ниту имаат одвоени култури. Бегалците, мигрантите, работниците, криминалците, војниците, трговците и номадите се приморани или избираат да преминуваат широк спектар на геополитички и метафорички граници, проблематизирајќи го односот/врската/кореспонденцијата меѓу територијата, нацијата, државата и идентитетот, хомологијата меѓу културата, идентитетот, територијата и нацијата.

Оваа масовна транснационалната миграција, без оглед дали е „доброволна“ (на пример, за трудовите мигранти) или „ненамерна“ (пр. бегалци), создава нови предизвици за националните држави и ја намалува важноста на националните граници. Некои теоретичари дури тврдат дека меѓународните мигранти практично ја поткопуваат целокупната идеја за државност и национални граници. Тие укажуваат на тоа дека оваа миграција создава „транснационални заедници“ кои претставуваат тест за дефинирачката моќ на националните држави кои што тие ги трансцендираат.⁷¹

71 Michiel Baud and Willem van Schendel, "Toward a Comparative History of Borderlands," *Journal of World History* 8.2 (1997):

6.2 Аутсајдерот

Позицијата на аутсајдерот не е секогаш негативна, или нужно критичка, ниту пак завидлива и со таен копнеж кон инсајдерска позиција. Како што истакнува Елизабет Грос, надворешното е „способно за голема позитивност и иновација“.⁷² Животот на маргините, далеку од центарот не секогаш е резултат на границите кои се ексклузивни (буквално „држи надвор, остава надвор“). Понекогаш тоа може да е прашање на избор (пр. дисидентот, бунтовникот). Оттаму маргиналноста станува начин за развивање сопствен идентитет, начин да се стане едно а не само друго на едното:

„(...) просторот помеѓу нештата е простор во кој нештата се растураат, простор настрана и наоколу којшто е простор на субверзија и распаѓање, рабовите на лимитите на секој идентитет. Накусо, тоа е простор на ограничување и поништување на идентитетите кои го конституираат.“⁷³

Овој меѓупростор, простор *ī*о^{ме}ѓу ни овозможува да ги доведеме во прашање бинаризмите и дуализмите (фалоцентризмот, етноцентризмот, евроцентризмот), таа структура на ригидни поларни опозиции, кои се заемно исклучиви и заемно се исцрпуваат (А и –А). Тоа е начин да се биде и внатре и надвор, секогаш со можност за влез или излез. Исто така, тоа е начин да се гледаат

221.

72 Elizabeth Grosz, *Architecture from the outside: essays on virtual and real space* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001), xviii.

73 Ibid, p. 93.

од дистанца нештата на двете страни од границата, или начин да се живее во една култура а истовремено да се остане далечен од неа:

„Косата црта, незабележливата линија што го дели А од –А, едниот бинарен поим од неговиот друг е место на исклучената средина, единственото место на преговори меѓу нив, единствениот простор за движење, единствената позиција од која може да се подметне пукнатина или дупка во самодефинираниот поим што воспоставува бинарна привилегија и оттаму во орбитата на самата бинарна структура. (...) Она помеѓу е тоа што ја зајакнува и овозможува транзицијата на другото од бидување друго на едното до сопствено настанување, до реконституирање на друг однос со поинакви услови.“⁷⁴

7. Наместо заклучок: празничната граница

Историјата на архитектурата, ни кажува Умберто Еко, започнала кога првобитните луѓе влегле во пештерите за да се засолнат од невремето. Од тој момент, тие почнале да гледаат на влезот на пештерата како на граница меѓу внатрешниот и надворешниот простор, каде што второто значи опасност, а првото лева чувство на безбедност и заштита.⁷⁵ Границите го заштитуваат внатрешното од надворешното, исклучувајќи (ограничувајќи) сè што се наоѓа преку нивниот праг. Тие ја овозможуваат опозицијата меѓу *ние* и *тие*, го создаваат нашиот свет, нашиот суверен простор и нашиот идентитет. Како такви, тие играат бројни функции: разликување, регулација, поврзување; тие се социјални простори кои произведуваат односи на моќ; служат како основа за економска нееднаквост и исклученост, како и размена; тие се и структури и симболи на државната безбедност и суверенитет; тие се ентитети кои создаваат и пренесуваат значење, итн. И продолжуваат да постојат дури и во нашиот глобализиран свет каде што новонастанатиот единствен глобален економски систем и постојаниот технолошки напредок соборуваат многу граници, истовремено поставувајќи нови граници и хиерархиска стратификација.

75 Umberto Eco, *Kultura, informacija, komunikacija* (Beograd: Nolit, 1973), 208-209.

Границите го означуваат крајот на еден свет, но и почетокот на друг. Како такви, тие се прагови, места кои треба да бидат преминати, пречки кои треба да бидат надминати: линијата која разделува е исто така и нешто што поврзува, место на контакт и заедничка активност. Тие се места на бегство од „другиот“, но и места каде се среќаваме со „другиот“ и каде сме постојано изложени на „другиот“.

Како места каде се среќаваат разликите, лиминалните простори можат да бидат сфатени не само како опасни зони на конфликт, туку и како „експериментални региони на култура“, места на продукција на детериторијализирани идентитети на постмодерната. На пример, Гупта и Фергусон ги гледаат граничните области како места на „несомерливи контрадикции“ клучни за новите политики на идентитетот. Во нивното читање на терминот, тој не означува фиксно топографско место меѓу две други фиксни локалитети (нации, општества, култури), туку „меѓу-зона на раселување и детериторијализација кој го формира идентитетот на хибридниот субјект. Наместо да се отфрлат како неважни маргинализирани зони, тесни парчиња земја помеѓу стабилните места, сакаме да покажеме дека граничните зони како поим претставуваат поадекватна концептуализација на „нормалниот“ локалитет на постмодерниот субјект“.⁷⁶ Ваквото продуктивно гледиште за границата, како „празнична, поради креативната

76 Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. (Oxford: Berg Publishers, 1999), 38.

енергија која се ослободува од обичната борба за отпор“, каде таа се зема како метафора за сите ситуации кои се карактеризираат со контрадикција и натпревар, може да послужи како вреден коректив на предоминантно негативната употреба на терминот (освен ако не заборавиме дека граиците се исто и инструмент на моќ).⁷⁷ Бидејќи границата е, меѓу останатото, место за дијалог и заемно истражување. Да се живее на маргините, да се искуси прагот, да се биде на границата бара од нас да се биде подготвен да ги надминеме нашите навики, убедувања и предрасуди, да научиме и да го искусиме другиот.

Да се искуси границата со сите нејзини нејзините контрадикции, но и нејзиното изобилство на живот, значи да се практикува толерантност, коегзистенција и живот еден крај друг и покрај нашите разлики. Исто така значи да се има пошироко сфаќање за нештата и да си биде во состојба да се сфатат различните аспекти (без разлика колку се оддалечени еден од друг) на некоја реалност, како дел од целината. Затоа што елиминирањето на границите значи бришење не само на нејзините манифестни компоненти, туку и надминување

77 Бидејќи, како што истакнуваат Донан и Вилсон, границите може да послужат како корисни метафори за разбирање на немањето корен на многу популации во денешно време, но тоа не треба да го прикрие фактот дека секој поединец живее во или меѓу границите на национални држави, како и дека тие граници се секогаш повеќе од метафорични. Види Hastings Donnan and Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. (Oxford: Berg Publishers, 1999), 10.

на дисхармонијата која таа ја нагласува. Преминувањето на границата значи одење кон нешто ново, нешто кое знаеме дека ќе биде различно од она од кое доаѓаме. Тоа вклучува одлука дека нема да потклекнуваме пред препреката, подготвеност да се мине прагот и да се искуси различното, да се почувствува различното и да се направи промена.

Библиографија

- Anderson, Malcolm. *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Oxford: Polity, 1996.
- Andreas, Peter. "Redrawing the Line: Borders and Security in the Twenty-first Century." *International Security* Vol. 28, No. 2 (2003): 78–111.
- Baud, Michiel and Willem van Schendel. "Toward a Comparative History of Borderlands." *Journal of World History* 8.2 (1997): 211-242.
- Brady, Mary Pat. "The Fungibility of Borders." *Nepantla: Views from South* Volume 1, Issue 1 (2000): 171-190.
- Donnan, Hastings, and Thomas M. Wilson. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford: Berg Publishers, 1999.
- Engstrom, Magnus and Naoko Obi. *Evaluation of UNHCR's role and activities in relation to statelessness*. EPAU/2001/09 Executive Committee of the High Commissioner Programme. *Statelessness: Prevention and Reduction of Statelessness and Protection of Stateless Persons*. EC/57/SC/CRP.6, 14 Feb. 2006.
- Gane, Gillian. "Migrancy, The Cosmopolitan Intellectual, and the Global City in *The Satanic Verses*." *MFS Modern Fiction Studies* 48.1 (2002): 18-49.
- Grosz, Elizabeth. *Architecture from the outside: essays on virtual and real space*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001.

- Hill Maher, Kristin. "Migration and Selective Memory in Fortress Europe." Review of *Guests and Aliens*, by Saskia Sassen. *SAIS Review* 20.1 (2000): 191-195.
- Ilich, Fran. „Delete the Border!". In *The Politics of Information: The Electronic Mediation of Social Change*, edited by Marc Bousquet and Katherine Wills, 45-54. Minnesota: Alt-X Press, 2004. <http://www.altx.com/ebooks/in-fopol.html> (accessed Sept 07, 2006).
- Ilich, Fran. "Ready to Delete the Border". *Wired News*, (23 August, 2003), <http://www.wired.com/news/culture/0,1284,46234,00.html> (accessed Sept 07, 2006).
- Ilich, Fran and Luis Humberto Rosales. "Borderhack 2000." http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/ilichtext.html (accessed Sept 07, 2006).
- Negri, Antonio. "The Multitude and the Metropolis." <http://www.generation-online.org/t/metropolis.htm> (accessed Oct 27, 2006).
- Newell, Peter. "Global Challenges to the Future State." *Globalization*, no. 503 (July 2001), <http://www.india-seminar.com/2001/503/503%20peter%20newell.htm> (accessed November 8, 2006).
- Peraica, Ana. "On the Indifference: [inhabiting in-between as a territory]." *Communication front 2000: Crossing Points East-West*, <http://www.cfront.org/cf00book/en/ana-indifference-en.html> (accessed July 30, 2006).
- Sassen, Saskia. "Countergeography of Globalization" *Absolute One*. <http://absoluteone.ljudmila.org/globalisation.php> (accessed November 6, 2006).

- Sassen, Saskia. "Immigration Policy in a Global Economy." *SAIS Review* 17.2 (1997): 1-19.
- Sassen, Saskia. "The global city: strategic site/new frontier." *Globalization*, no. 503 (July 2001), <http://www.india-seminar.com/2001/503/503%20saskia%20sassen.htm> (accessed November 8, 2006).
- Sheleva, Elizabeta. "Border Cultures/Cultures of the Border." *Identities* II.1 (123-139).
- Starr, Harvey. "International Borders: What they are, what they mean, and why should we care." *SAIS Review* 26.1 (2006): 3-10.
- Стојковиќ, Бранимир. „Идентитетот како детерминанта на културните права“. Во *Културен идентитет – разлика во себе*, уредник Никола Гелевски, 9-123. Скопје: Темплум, 2002.
- Sullivan, Shannon. "Feminist Spaces." Review of *Architecture from the outside: essays on virtual and real space*, by Elizabeth Grosz. *Hypatia* - Volume 19, Number 3, Summer 2004, 209-216.
- UNHCR/IPU. *Nationality and Statelessness: A Handbook for Parliamentarians*. Handbook for parliamentarians no. 11-2005.
- Wilson, Rob. "Borders, Exiles, Diasporas." Review of *Borders, Exiles, Diasporas*, edited by Elazar Barkan and Marie-Denise Shelton. *Journal of World History* 12.1, 2001, 248-252.
- Zanini, Pjero. *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*. Beograd: Clio, 2002.

Zinggl, Wolfgang, ed. *WochenKlausur: Sociopolitical activism in art*. Wien: SpringerWienNewYork, 2001.

Zureik, Elia, and Mark. B. Salter, ed. *Global Surveillance and Policing: Borders, Security, Identity*. Cullompton: Willan, 2005.

ЈАВЕН ПРОСТОР – ЕРОЗИЈА И ОСЛОБОДУВАЊЕ

*Ојсїанокoї и ојсежoї
на јавниoї ѓросїор е
їoлиїчкo ѓрaшaње [...]]
їoа е ѓрaшaње кoе се
нaоѓa во среднїїeїo на
демокрaїїјaїa.*

- Клод Лефор,

„Човековите права и
социјалната држава“

*Восїoсїавувањeїo на
oдрeдeн ѓросїор во ѓрaдoї
кaкo „јaвeн“ е ѓoїсeїувaњe,
їрeдyїрeдyвaњe, дeкa
oсїaїoкoї oд ѓрaдoї нe е
јaвeн.*

- Вито Акончи, „Јавен
простор во приватно
време“

1. Вовед

Како простор што е достапен – барем номинално – на сите граѓани да уживаат во него и да го користат, јавниот простор е локација каде што се формира и претставува општествениот идентитет, сцена на која се одигруваат општествените практики, а во неговото пошироко значење на „јавна сфера“ тоа е место каде што „јавноста“ се организира, претставува и замислува. Идеално замислен како место на непосредна интеракција и политички дискурс меѓу приватни лица, тој истовремено е и место на исклучување и бришење, место не само за општествени средби туку и за политички протести, место на доминација но и на отпор. Како извор на легитимитет за различните општествени групи, тој секогаш е истовремено и место и извор на конфликт.

Сè поголемата комодификација на јавниот простор и контролата врз него (било да е во директна форма на полициска контрола и надзор или индиректно преку архитектурата и просторното планирање) води кон редефинирање на целиот концепт на јавниот простор. Создавањето на простори на ред, одмор и спектакл во кои секоја интеракција е внимателно испланирана, ја исклучува можноста за непосредна општествена интеракција којашто е толку битна за демократијата и води кон поголема контрола над производството и користењето на јавниот простор. Истовремено, сè

поголемата „ерозија на некорпоративниот простор“⁷⁸ само го потенцира фактот дека овој важен инфраструктурен елемент на демократијата не е нешто вечно, туку претставува право кое треба постојано да се бара и преговара. Ова прашање е уште поважно и ургентно во пост-социјалистичките држави, во контекст на нивната транзиција кон неолиберален капитализам, каде што јавниот простор сè повеќе е узурпиран од приватниот капитал.

Разликувајќи меѓу јавниот (политички) интерес и приватниот (економски), овој текст ги истражува причините и модалитетите на приватна узурпација на јавниот простор, како и уметничките стратегии за негово повторно освојување, со посебен фокус врз уметничката продукција во Централна и Источна Европа.

78 Naomi Klein, *No Logo* (London: Flamingo, 2000), 131.

2. Јавен простор – дефиниција и функции

Јавниот простор е сложен и повеќеслоен поим кој под еден термин опфаќа широк спектар на општествени локации, од улиците до интернетот, од парковите до медиумите, од населбите до глобалните институции и меѓународните пазари. Како таков, тој допира многу дисциплини, меѓу кои географијата, архитектурата, историјата, политичката економија, урбанизмот, антропологијата, итн.

Јавниот простор обично се дефинира како место (или простор) создаден и одржуван од јавен орган и достапен за сите граѓани за нивна употреба и уживање. Од најраното значење на поимот кое датира од античка Грција, јавниот простор речиси секогаш е урбан простор. Ова има свој одраз во многуте современи теоретски размислувања за јавниот простор, каде градовите остануваат во фокусот на анализата.

Сепак, барем во еден значаен аспект нашиот современ концепт за јавниот простор е значително различен од оној на античките *polis* и *agora*. Имено, денешните теоретски согледувања за јавниот простор обично го дефинираат во опозиција на приватниот простор, и како таков тој е историски производ на развојот на модерното капиталистичко општество (промените во индустрискиот процес кои довеле до трансфигурација на односите помеѓу „домот“ и

„работата“) ⁷⁹. Денес, пак, јавниот простор се дефинира во дијалектички однос со капиталистичкиот приватен простор („затворениот“ простор на домашниот и личен живот, наспроти „отворените“ простори на трудот, политиката и медиумите). Од друга страна, *аџораиџа* е многу тесно дефинирана како специфична форма на простор што се користи колективно, бидејќи во античка Грција политичките права биле ограничени на многу тесна имотна општествена класа („слободни граѓани“) – на тој начин исклучувајќи ги жените, децата, робовите и странските жители.

Истото може да се каже и за сродната идеја на филозофот Јирген Хабермас за *јавнаџа сфера* („сферата каде приватните лица се здружуваат во јавност“ ⁸⁰). Појавувајќи се во 17 и 18 век, во европските кафеани и салони, а подоцна и во памфлети, списанија и весници, идеите, медиумите и институциите и практиките кои придонесуваат за „критичко себепромислување и размислување за државата“ ⁸¹, т.е јавната сфера, првично се појавува во исклучивата средина на машките/ буржоаски/бели простори.

Тука е потребно да се нагласи една клучна разлика меѓу овие два поврзани термини. Имено, додека

79 Tim O’Sullivan et al., *Key Concepts in Communication and Cultural Studies* (London: Routledge, 1998), 250.

80 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge, Mass: MIT Press, 1989), 27.

81 Andrew Edgar and Peter Sedgwick, eds., *Cultural Theory: The Key Concepts* (London: Routledge, 2004), 227.

дискусиите за идејата на јавниот простор секогаш имаат нагласено просторна димензија и се однесуваат на специфични јавни места, дебатите за јавната сфера обично не поседуваат таква просторна димензија. За Хабермас (чијашто теорија за структурната трансформација на јавната сфера и нејзините импликации врз демократијата ќе бидат разгледани во повеќе детали во Глава 3), јавната сфера е универзална и затоа во секаква значајна смисла „просторно неиздиференцирана“.

Јавната сфера се смета за универзален и апстрактен простор на демократијата којшто оттаму е во голема мерка нематеријален. Од друга страна, јавниот простор е нагласено материјален, тој е стварна локација, *место* „тлото врз кое и од кое тече стварна политичка акција“.⁸²

Карактеристиките на јавниот простор може да се сумираат на следниот начин:

- се дефинира преку процес на исклучување (според раса, род, класа, сексуалност, возраст, попреченост)
- структуриран е и ограничен со закон (и сè понагласено се регулира и е под полициска контрола)
- претставува подрачје за политичко делување (место на протест на работниците, за правата

82 Neil Smith and Setha Low, “Introduction: The imperative of public space” in *The Politics of Public Space*, ed. Setha Low and Neil Smith (New York: Routledge, 2006), 5.

на жените, сексуалните слободи, расната еднаквост)

- служи како церемонијална сцена за државата да ја покажува својата моќ
- служи како место за собирање, простор за социјализација.⁸³

Оваа дијалектика на пристап и исклучување, закон и обичаи, моќ и протест е една од дефинирачките карактеристики на јавниот простор. Јавниот простор постојано се произведува преку „дијалектика на вклученост и исклученост, ред и неред, рационалност и нерационалност, насилство и мирно несогласување“.⁸⁴

Иако јавниот простор генерално се смета како помалку или повеќе отворен за јавно учество, тој не е ослободен од регулација. Токму спротивното, регулацијата и контролата се едни од неговите клучни карактеристики: јавниот простор се дефинира преку „правилата на пристап, изворот и природата на контрола над влезот во просторот, индивидуалното и колективното однесување санкционирано во специфични простори и правилата за користење“.⁸⁵ Преку оваа дијалектика на вклученост и исклученост, дозволувајќи им пристап на

83 Don Mitchell and Lynn A. Staeheli, “Clean and Safe? Property Redevelopment, Public Space, and Homelessness in Downtown San Diego” in *The Politics of Public Space*, ed. Setha Low and Neil Smith (New York: Routledge, 2006), 144.

84 Don Mitchell, *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space* (New York: Guilford Press, 2003), 51.

85 Neil Smith and Setha Low, “Introduction: The imperative of public space” in *The Politics of Public Space*, ed. Setha Low and Neil Smith (New York: Routledge, 2006), 3.

одредени општествени групи, а оневозможувајќи го за други, со што нив ги прави *невидливи*, јавниот простор ја конструира „јавноста“.

Јавните простори се простори на интеракција и средба (на улица, на плоштад, во парк) како и места на размена и комуникација. Како места за јавна употреба и простори кои се споделени од сите граѓани, јавните простори се основен извор на локалниот идентитет. Јавниот простор е простор за *претставување*, каде хетерогените општествени групи отворено го покажуваат/докажуваат/бранат својот идентитет. Но, бидејќи е исто така по дефиниција и простор на исклучување, ова претставување (и правото на него) треба постојано да биде повторно докажувано. Токму јавните простори се местата каде што политичките движења стануваат видливи – ѝ се претставуваат на пошироката јавност не само за да привлечат следбеници туку и за да добијат видливост бидејќи само станувајќи видливи тие имаат шанса да бидат сметани за легитимни членови на општеството. Затоа правото за собирање на јавни места отсекогаш било едно од клучните барања на политичките движења. Токму на јавните простори политичкото незадоволство станува видно и добива замав, но е и регулирано и контролирано. „Јавно полагајќи право на просторот, создавајќи јавни простори, општествените групи и самите стануваат јавни“⁸⁶, нагласува Мичел, тврдејќи дека јавниот

86 Don Mitchell, *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space* (New York: Guilford Press, 2003), 129.

простор секогаш треба да се посматра во тесна врска со движењата за социјална правда. Борбата за права е таа којашто произведува јавен простор.

Јавниот простор е простор каде исклучените групи се бунтуваат за да бараат легитимитет во јавноста, т.е. тој е длабоко политички простор. Улиците се местата каде антивоените активисти протестираат против крвопролевањето во Ирак, каде синдикатите бараат подобри работни услови. Тие се и локусот на бездомните лица, единственото место каде тие стануваат видливи.

Тука би било корисно да се спомене дистинкцијата на Анри Лефевр од „Производство на просторот“⁸⁷ помеѓу *простор за ирејсџавување* (апроприран, простор на живеење, искористен простор), *просторни иракџики* (секојдневни активности на повторно освојување и населување на просторот, детерминирање на неговите сегменти и територијализација на потребите и желбите во рамките на тој простор) и *ирејсџавувања на просторот* (планиран, контролиран, уреден простор) „што пасивно се доживува“ од страна на корисниците. Јавните простори често започнуваат како претставувања на простор (плоштадот, паркот се материјализирани проекции на просторните визии на просторните планери, научници и социјални инженери), но преку нивното користење луѓето ги апроприраат, општествено ги произведуваат во простор за претставување (т.е.

87 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 39.

символички простори директно искусени преку слики и симболи).

Како простор за претставување, јавниот простор има клучно значење. Светот дефиниран само преку приватната сопственост неопходно исклучува какво било постоење на јавна сфера која би била инклузивна и широко репрезентативна на разноликоста на различните јавности. Јавниот простор е простор каде поединците ги гледаат и се видени од другите додека се занимаваат со јавните работи и затоа е неопходен предуслов за „јавна слобода“ (Хана Арент). Како арена на политичка дебата и учество, јавната сфера е фундаментална за демократското владеење. Според Врховниот Суд на САД (*Лојд корџ Ыроџив Танер*, 1972), правото на слободен говор се протега само на активности на јавна а не приватна сопственост.⁸⁸ Затоа, постојаниот притисок да се ограничи/намали јавниот простор воден од барањата за безбедност и комерцијалните интереси има крајно сериозни политички импликации, бидејќи директно ги поткопува можностите за слобода на говорот.

Во идеални услови, јавните простори треба да бидат простори на демократија, простори што ќе промовираат (а не само толерираат) различни активности и идентитети. Наместо тоа, тие се прегазени од државна контрола (преку надзор и закони кои го ограничуваат пристапот) како и од трговијата и конзумеризмот. Во поранешната Источна Европа, падот на социјализмот и последователниот

88 Margaret Kohn, *Brave New Neighborhoods: The Privatization of Public Space* (New York: Routledge, 2004), 1.

налет на неолибералниот капитализам резултираше со масовна трансфигурација на јавниот простор предводена од комерцијалните интереси. Во оваа пост-комунистичка верзија на екстазата на комуникација, јавниот простор сè повеќе исчезнува пред налетот на семоќното рекламирање. Примерите вклучуваат пролиферација на надворешното рекламирање кое го уништува изгледот на природните и историските урбани пејсажи, комерцијални настани кои го ограничуваат пристапот до парковите и плоштадите, дизајнот на малопродажните киосци и излози во и околу јавните простори кои не го почитуваат локалниот контекст (со тоа праќајќи сигнал дека тој веќе не ја претставува локалната заедница). Кога комерцијалните интереси ќе стекнат преголемо влијание над јавниот простор, конечниот резултат е уништување на чувството на споделена сопственост на тој простор (дека тој им припаѓа на сите граѓани) и ерозија на граѓанскиот идентитет. Освен тоа, јавната интеракција станува внимателно испланирана, посредувана и комодифицирана.

Како резултат, современиот урбан јавен простор – заснован врз премисите на ред, надзор, контрола и профитабилна употреба – е хибрид од намалено политичко претставување и зголемен комерцијален интерес. За разлика од агората која истовремено е место и на трговијата и на политиката, во современи услови политиката е речиси прогната од јавниот простор на сметка на пазарот. Денешниот јавен простор сè повеќе станува псевдо-јавен, повеќе заинтересиран и

загрижен за безбедноста одошто за можностите за јавна интеракција и служи повеќе како место за забава и потрошувачка отколку како политичка арена.

Наместо јавен простор каде луѓето слободно стапуваат во интеракција, без принуда од страна на државните институции – продуктивен, постојано пресоздаван, демократски јавен простор – имаме простор за рекреација и забава каде пристапот е ограничен и отворен само за *соодветни* припадници на јавноста: „контролирано и уредено засолниште каде јавноста што пристојно се однесува може да го искуси спектаклот на градот“⁸⁹. Сликата за јавноста создадена од овој псевдо-јавен простор е јавност што е пасивна и рецептивна, каде потенцијално опасната општествена хетерогеност на мноштвото е хомогенизирана. Јавноста е претворена во идеален потрошувач, а јавниот простор со тоа е сведен на стока, со што приватизацијата од страна на комерцијалните интереси станува нов јавен простор.

89 Don Mitchell, *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space* (New York: Guilford Press, 2003), 128.

3. Важноста на јавниот простор во демократските општества

Овој процес на дегенерација на јавниот простор, од сфера на политичка интеракција и комуникација на слободни поединци во денешниот свет на масовна културна потрошувачка и администрација од страна на корпорациите, внимателно го проследува Јирген Хабермас во своето прво клучно дело, „Структурна трансформација на јавната сфера“. Анализирајќи го појавувањето на „буржоаската јавна сфера“, како сфера на слободно и рационално истражување, размислување и дискусија што посредува помеѓу државата и приватната сфера, Хабермас успешно ја разоткрива внатрешната контрадикција на буржоаската јавна сфера и економските и општествените фактори кои доведуваат до нејзина трансформација и дегенерација, истовремено нагласувајќи го нејзиниот еманципаторски потенцијал како инструмент на демократско-социјалистичко реструктурирање на доцното капиталистичко општество. Со тоа, „Структурната трансформација на јавната сфера“ влегува во критички дијалог со делата на друга клучна политичка мислителка на минатиот век, Хана Арент, а особено нејзиното главно теориско дело „Човечката состојба“ (1958).

Ова поглавје ќе се фокусира на нивната дијагноза на причините за губењето на јавниот простор и последиците од истото врз демократијата, преку

проучување на нивните модели на јавната сфера: моделот на „дискурзивен јавен простор“ на Хабермас и „агонистичкиот“ концепт на јавниот простор на Арент.⁹⁰

3. 1. Хабермас за јавната сфера

Јавната сфера може да се посматра како главна тема на делото на Хабермас, како нужен предуслов за вистинска демократија. За прв пат воведен во „Структурната трансформација на јавната сфера“ (1962), овој концепт ги информира сите подоцнежни дела на Хабермас, со клучно навраќање на темата во 1990-те години, во неговото монументално дело „Меѓу фактите и нормите“ (1996). Буржоаската јавна сфера е извор и модел на подоцнежниот фокус на Хабермас врз демократијата, комуникациската акција и рационалниот консензус.

„Структурната трансформација на јавната сфера“ претставува продолжување и ревизија на традицијата на Критичката теорија.⁹¹ Базирајќи се врз сознанијата од широк спектар на дисциплини, вклучувајќи ја историјата, економијата, социјалната теорија и филозофијата,

90 Види Seyla Benhabib, “Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas” in *Habermas and the Public Sphere*, ed. Craig Calhoun (Cambridge: MIT, 1996), 73.

91 Првично конципирана како постдокторска дисертација, „Структурната трансформација на јавната сфера“ била одбиена од Адорно и Хоркхајмер, доведувајќи до тоа Хабермас да го напушти Франкфуртскиот Институт за социјални истражувања.

во „Структурната трансформација на јавната сфера“ Хабермас студиозно го исцртува развојот на јавната сфера од нејзиниот репрезентативен карактер во феудализмот до различните форми на нејзино постоење во буржоаското општество и последователната структурна промена на јавната сфера во доцната модерност предизвикана од заедничкото влијание на државниот капитализам, зголемената улога на големите претпријатија во јавниот живот и моќта на културните индустрии.

Јавната сфера се состои од два главни дела: органите за информирање и политичка дебата (весниците, списанијата, памфлетите); и институциите за политичка дискусија (парламентите, политичките клубови, литературните салони, кафеаните, салите за состаноци и другите јавни простори каде луѓето се собираат за да дискутираат за јавните работи и да се организираат против арбитарната и опресивна државна моќ.⁹² Појавувајќи се во 18 век во Британија, Франција и Германија, и првично однесувајќи се на дискусии за литературни дела, овие форуми бргу се развиле во институции за политичка дебата и учество во политичкиот живот. Појавувањето на „буржоаската јавна сфера“ во раната модерност е претставено од Хабермас како позитивен чин. Либералната и демократската јавна сфера – каде поединците критички дебатираат за своите

92 Douglas Kellner, “Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention,” <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/papers/habermas.htm>.

заеднички интереси и прашањата од јавен интерес – се води првенствено од разумот и рационалната критичка дебата. Како простор на институции и практики помеѓу приватните интереси на секојдневието во граѓанското општество и областа на државната моќ, функцијата на јавната сфера е да служи како посредник помеѓу приватните интереси на поединците и барањата на општествениот и јавниот живот. Таа е арената на која јавноста се организира себеси, го формулира јавното мислење и ги изразува своите интереси и желби во однос на власта. Јавната сфера игра улога на посредник помеѓу општеството и државата, во кој јавноста се организира како носител на јавното мислење. Мислењето е „јавно“ на три начини: „се однесува на јавни прашања; се наоѓа во јавниот домен; и го произведува јавноста, т.е. приватните граѓани кои стапуваат во интеракција во јавната сфера“.⁹³ Вака формираното јавно мислење не е само акумулација на приватни мислења за јавните прашања. Тоа опфаќа надминување на делумните интереси и опции со цел да се разоткријат заедничките интереси и да се постигне општествен консензус. Принципот на јавност е принцип на јавни информации, што обезбедува демократска контрола врз активностите на државата. Темелното проучување од страна на просветлената и граѓански настроена јавност вклучена

93 Simone Chambers, “The Politics of Critical Theory” in *The Cambridge Companion to Critical Theory*, ed. Fred Rush (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 230.

во јавна критичка дебата станува тест за рационалноста и правото:

„Бидејќи критичката јавна дебата на приватните лица уверливо тврдеше дека е во природата на непринудното истражување за она што е истовремено точно и правично, легислативата којшто можеше да се повика на јавното мислење затоа не можеше експлицитно да се смета за доминација“.⁹⁴

Историски гледано, буржоаската јавна сфера претставува барање од страна на приватните лица за јавен простор како инструмент за практикурање контрола врз апсолутната моќ на монархот. Областите од општествениот живот за кои претходно не се зборувало, па дури не се ни проблематизирале, сега се ставаат на јавна дебата. Она што е уникатно според Хабермас е медиумот на оваа политичка конфронтација, односно *јавношо расудување*:

„Буржоаската јавна сфера може да се сфати пред сè како сфера каде приватните лица се здружуваат во јавност; тие наскоро тврдеа дека јавната сфера регулира одозгора наспроти самите јавни власти, за да ги вклучи во дебата во врска со општите правила кои ги раководат односите во основа приватизираната но јавно релевантна сфера на стокова размена и општествен труд.

94 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge, Mass: MIT Press, 1989), 82.

Медиумот на оваа политичка конфронтација беше необичен и без преседан: јавно користење на нивниот разум од страна на луѓето.⁹⁵

Буржоаската јавна сфера го потпомага развојот на јавното мислење кое ѝ се спротивставува на државната моќ и има можност да влијае врз политичката пракса. Како таква, за Хабермас јавната сфера е одлучувачка институција на демократијата и неопходен предуслов за партиципативната демократија. Буржоаската јавна сфера се заснова на принципите на отворена дискусија и користење на дискурзивната аргументација. Во идеални услови, јавната сфера е арена каде поединците учествуваат во дискусија за прашањата од заеднички интерес, во атмосфера без никаква присила и нееднаквост кои би можеле да влијаат врз индивидуалните мислења или да ги оставаат без глас. Ова претпоставува слобода на говор и собирање, слободен печат, како и право на слободно учество во јавните дебати и донесувањето на одлуки. Јавната сфера не е арена на колективна акција, туку на „донесување одлуки кои служат за да ги насочуваат и оправдуваат колективните активности“⁹⁶. Во текот на овој период на рана модерност, функцијата на индивидуалноста и граѓанството се преклопуваат: постои идентичност меѓу *homme* и *citoyen*, што им овозможува на поединците во потполност да го развијат својот потенцијал и рационално да влијаат и да го

95 Ibid., p. 27.

96 Mark Warren, “The Self in Discursive Democracy” in *The Cambridge Companion to Habermas*, ed. Stephen White (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 172.

создаваат својот општествен и политички поредок преку активно учество и вклученост во јавната сфера.

Доцната модерност доведе до пропаст на јавната сфера. Според гледиштето на Хабермас (слично на песимистичките гледишта на Адорно и Хоркхајмер во нивната „Дијалектика на Просветителството“), при преминот од пазарен капитализам и либерална демократија во државен/монополистички капитализам и либерализам на социјалната држава, државата и јавната бирократија сè повеќе продираат и во економската и во јавната сфера, а државата и корпорациите ги преземаат виталните функции на јавната сфера, дегенерирајќи во процес на доминација. Приватните организации нагласено почнуваат да преземаат јавни овластувања, додека во исто време државата навлегува во јавната сфера. Државата и општеството, претходно засебни, сега стануваат испреплетени. Ова замаглување на разликата помеѓу јавната и приватната област води кон структурна трансформација на јавната сфера од простор за рационална дискусија, дебата и консензус, во подрачје на масовна потрошувачка и администрација од страна на државата и на корпорациите.

Во ерата на државниот капитализам (или „организиран“ капитализам, според терминот на Франкфуртската школа), во обидот да се надмине економската криза државата станува едно со економијата, преземајќи ја главната улога во управувањето со економскиот живот. Ова е проследено со зголемување на улогата на државата во јавните функции како што се

образованието, медијацијата во социјалните конфликти и обезбедувањето на социјална сигурност, како и преку преземање на сопственост и контрола над медиумите. Ова значително влијание кое државата го стекнува над приватната сфера придонесува за бришење на линијата помеѓу државата и граѓанското општество, помеѓу јавната и приватната сфера.

И корпорациите исто така навлегуваат во јавната сфера, што сето заедно доведува до трансформирање на поединците од граѓани и рационални полемичари на политичките/општествениите/културните настани во пасивни набљудувачи на политичкиот и медиумскиот спектакл, од културни производители во културни потрошувачи. Појавата на (во тоа време) новите медиуми (т.е. радиото и телевизијата), рекламирањето, односите со јавноста и корпоративната контрола врз културата, Хабермас ги гледа како начин приватните корпорации да добијат дотогаш невидена моќ во јавната сфера, со тоа практично истиснувајќи ги рационалните граѓани но и политичките партии како главни актери во политиката. Како што нагласува Хабермас:

„Две тенденции дијалектички поврзани една со друга го означуваат распадот на јавната сфера. Додека навлегуваше во сè повеќе *сфери* на општеството, таа едновременно ја загуби политичката *функција*, имено: функцијата на подложување на нештата кои таа ги направи јавни на контролата на критичката јавност“.⁹⁷

97 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public*

Резултатот е фузионирање на економските и политичките сфери, манипулативните културни индустрии и администрираното општество. Јавната сфера наместо средина за рационална критичка дебата стана арена на рекламирањето. Ова отстранување на критичкиот дискурс придонесува за деполитизација на јавната сфера и нејзино осиромашување, со штетни последици врз демократијата:

„Процесот на политички релевантното практикување и балансирање на моќта сега се случува директно меѓу приватните бирократии, здруженијата за посебни интереси, партиите и јавната администрација. Јавноста, како таква, е вклучена само спорадично во овој круг на моќта, па дури и тогаш е донесена само за да го обезбеди аплаузот“.⁹⁸

Во капитализмот на социјалната држава и масовна демократија, јавното мислење повеќе не се формира низ отворена и слободна критичка дебата, со користење на рационална аргументација за да се постигне консензус; наместо тоа, тоа е администрирано и управувано од политичките и медиумските елити. Оттаму тоа повеќе не ги претставува заедничките интереси на јавноста како целина, туку посебните приватни интереси на елитите. Рационалниот консензус постигнат преку отворена и слободна дебата е заменет со фабрикуваното мислење

Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society (Cambridge, Mass: MIT Press, 1989), 140.

98 Ibid., p. 176.

од анкетите и експертите. Во овој процес на „повторна феудализација“ на јавната сфера, „јавноста ја губи својата критичка функција за сметка на инсценираната претстава; дури и аргументите се преобразуваат во симболи на кои повторно не може да им се одговори преку спротивставување, туку само преку идентификација со нив“.⁹⁹ Во модерната верзија на „репрезентативната јавност“ од ерата на феудализмот, кога јавноста повеќе беше „статусна одлика“, „не за, туку 'пред' народот“¹⁰⁰ (каде кралот се претставува себеси пред публика, како единствената јавна личност, додека сите други се само набљудувачи), во капитализмот на социјалната држава политичарите и организациите се претставуваат себеси пред гласачите (како набљудувачи). Наместо сфера на индивидуална партиципација, рационален дискурс и јавна дебата, постои спектаклот со својот посредуван, обликуван и ограничен јавен дискурс раководен од страна на корпорациите.

Решението за ревитализација на јавната сфера, според Хабермас, би опфатило „отпочнување на критички процес на јавна комуникација преку истите организации кои посредуваат со него“.¹⁰¹ Сепак, „Структурната трансформација на јавната сфера“ не дава специфични предлози како да се постигне ова. Во неговите подоцнежни дела, Хабермас е малку поголем оптимист во поглед на можноста јавната сфера повторно

99 Ibid., p. 206.

100 Ibid., p. 8.

101 Ibid., 232.

да се врати во арена на критичка и автономна дебата. Неговата теорија на дискурзивна демократија подразбира проширување на јавната сфера за да се овозможи поголемо учество на граѓаните во процесот на создавање на јавното мислење и волја: „Демократизираната или добро уредена јавна сфера треба да им понуди на сите, а особено на маргинализираните групи, можност да учествуваат во обликувањето на јавното мислење, да влијаат врз него и да вршат негова критика“.¹⁰² Хабермас се залага за „неискривената комуникација“, заснована врз подготвеноста да се учествува во рационалниот критички дискурс за прашањата од јавен интерес, да се овозможи слободен и еднаков пристап за сите учесници, да се обиде да се разберат проблемите и да се дозволи да победи најдобриот аргумент, резултирајќи во прифаќање на рационален консензус. Комуникативната акција, смета Хабермас, „овозможува зачувување на модерните вредности на општествена рационалност, консензус, еманципација и солидарност, на тој начин поставувајќи ги основите како за општествена критика така и за реконструкција на општеството“.¹⁰³ Зголемената комуникација, учество и рационална критичка дебата за вредностите и нормите кога се прави реконструкција на општеството Хабермас ги смета за лек против „патологиите на животниот свет“.

102 Simone Chambers, “The Politics of Critical Theory” in *The Cambridge Companion to Critical Theory*, ed. Fred Rush (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 232.

103 Stiven Best Daglas Kelner, *Postmoderna teorija* (Skopje: Kultura, 1996), 340.

Хабермасовата мошне влијателна дисекција на капиталистичката модерна во процесот на нејзина транзиција од либерален капитализам кон социјална држава може да се проблематизира на повеќе основи. Како прво, неговата идеја за буржоаската јавна сфера, како форум на рационална критичка дебата за јавните прашања во која учествуваат приватни лица кои во своите одлуки се водат првенствено од аргументите а не од статусот или традицијата, е повеќе нормативен идеал одошто реалност. Како што посочува Келнер, „сомнително е дали демократските процеси некогаш биле поттикнувани од нормите на рационалноста или јавното мислење формирано преку рационална дебата и консензус до степенот стилизиран во Хабермасовиот концепт на буржоаската јавна сфера“.¹⁰⁴ Понатаму, неговиот модел е високо универзализиран, заснован врз западните буржоаски општества.

Реално гледано, Хабермасовиот идеал на „еден вид општествен дискурс којшто, далеку од тоа да претпоставува еднаквост на статусот, целосно го занемарува статусот“, никогаш не ни бил целосно реализирани. Вистинската буржоаска сфера беше далеку од егалитаристичка, инклузивна и демократска. Всушност, на почетокот јавната сфера се состоеше од еден многу тесен сегмент на европското прото-капиталистичко општество: учеството во буржоаската јавна сфера беше

104 Douglas Kellner, “Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention,” <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/papers/habermas.htm>

ограничена на белите, образовани мажи, сопственици на имоти. Тоа значеше исклучување на многу други групи, врз основа на нивната раса, род, класа. Гласовите на работничката класа и женските гласови не се слушаа во буржоаската јавна сфера; овие исклучени групи мораа да развијат свои, независни форуми на изразување. Сепак, Хабермасовото песимистичко гледиште за дегенеративната трансформација на јавната сфера не ги зема предвид овие опозициски јавни сфери, како што се сифражетките, движењето за граѓански права, итн.¹⁰⁵ Исто така, во ова сфаќање на буржоаската јавна сфера како јавност на приватни лица кои се здружуваат за да дебатираат за прашања во врска со државната власт над нив, приватната сфера (вклучувајќи го и семејството) се постулира како сфера на слободата која треба да се брани против државната доминација. Но, интимната сфера не е „ослободена од економски функции“ (Маркс); приватното подрачје на патријархалното семејство е обележано со неплатен труд, сопственост на имот и доминација.

Друго клучно прашање е улогата на медиумите во јавната сфера, што Хабермас ја посматра само во негативна смисла, како еден од факторите кои придонесуваат кон

105 Како одговор на таквите критики, Хабермас во 1992 година напиша дека сфаќа оти „од самиот почеток доминантната буржоаска јавност е во судир со плебејската“ и дека тој го „потценил“ значењето на опозициските и небуржоаски јавни сфери. Види Jürgen Habermas, “Further Reflections on the Public Sphere” in *Habermas and the Public Sphere*, ed. Craig Calhoun (Cambridge: MIT, 1996), 430.

тенденцијата за уништување на јавната димензија. Светот создаден од страна на медиумите за Хабермас „само наликува на јавна сфера“¹⁰⁶. Неговата анализа на историската трансформација на јавната сфера се чини дека премногу е втемелена во песимистичкиот став на Хоркхајмер и Адорно за културата индустрија и нејзиното освојување на јавната сфера и трансформирање во сцена на пасивно консумирање и манипулација, како инструмент за производство на послушност и пасивност, не оставајќи никакво место за прогресивна медиумска политика. Можеби тоа има врска со фактот дека Хабермасовиот модел на јавната сфера е историски базиран врз моделот на печатените медиуми, коишто „поттикнуваа стилови на аргументација кои се одликуваа со линеарна рационалност, објективност, и консензус“¹⁰⁷. Тој не успева да го согледа ослободителниот потенцијал на новите медиуми како нови сфери на јавна расправа, како и начините на кои тие не само што придонесуваат за доминација, туку и може да послужат како инструменти на граѓанското учество во јавниот живот и начини на предизвикување општествени промени. За граѓаните да можат да учествуваат во демократските дискусии, тие треба да бидат информирани и да поседуваат знаење за да можат критички да ги проценуваат информациите

106 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge, Mass: MIT Press, 1989), 171.

107 Douglas Kellner, “Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention,” <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/papers/habermas.htm>.

и да ги претворат во знаење. Токму тука медиумите играат клучна улога, не само за влошување, туку и за подобрување на квалитетот на дискурсот.

Фокусиран врз рационална критичка аргументација и користење на разумот, во Хабермасовиот модел квалитетот на јавната сфера и нејзиниот придонес за демократијата зависи од два фактори: квалитетот на дискурсот (рационално расудување и аргументација), како и количеството на учество на граѓаните (ниво на вклученост во јавните работи).¹⁰⁸ Всушност, токму постепено проширување на јавната сфера за да се обезбеди поголема инклузивност за Хабермас е еден од факторите кои одат на штета на квалитетот на дискурсот. Со проширувањето на пристапот, обликот на учество „фатално се менува“¹⁰⁹. Заедничката критичка активност на дебата и јавниот дискурс се заменува со пасивно конзумирање на културата проследено со „аполитична друштвеност“. Може да се каже дека тука Хабермас му дава предност на првиот елемент во однос на вториот, т.е. рационалната критичка дебата ја става пред учеството.

Понатаму, централно начело на Хабермасовиот идеал - јавна сфера слободна од власта - е идејата за *консензус*, рационално и слободно постигнат меѓу учесниците во јавната сфера. Меѓутоа, во нејзината дискусија за тоа каков вид на јавна сфера е потребна

108 Види Craig Calhoun, “ntroduction” in *Habermas and the Public Sphere*, ed. Craig Calhoun (Cambridge: MIT, 1996), 2.

109 *Ibid.*, p. 23.

во едно вистински демократско општество, Шантал Муф го критикува привилегирањето на консензусот над конфронтацијата меѓу различните демократски политички идентитети. Не само што секој консензус постои како „привремен резултат на провизорна хегемонија, како стабилизирање на моќта... и секогаш подразбира некаков облик на исклученост“¹¹⁰, но, исто така, проектот на пристигнувањето до консензус без исклученост имплицира „искоренување на политичкото“¹¹¹ и „истиснување на политиката од страна на моралноста и законот“¹¹²:

„Кога општеството не поседува динамичен демократски живот со вистинска конфронтација меѓу разновидните демократски политички идентитети, теренот е подготвен за други форми на идентификација да го заземат нивното место, идентификација од етничка, религиозна или националистичка природа, којашто води до појава на антагонизми кои не можат да бидат управувани од страна на демократскиот процес.“

113

За Муф, антагонизмот им е инхерентен на човечките односи и е во средиштето на политичката сфера. Тврдејќи дека тенденцијата за консензус и за избегнување на

110 Chantal Mouffe, *Democratic Paradox* (London: Verso, 2000), 104.

111 *Ibid.*, p. 101.

112 Chantal Mouffe, “Which Public Sphere for a Democratic Society”, *Theoria* (June 2002): 56.

113 *Ibid.*, p. 56.

конфронтација води кон апатија и недостиг на политичко учество, Муф ја нагласува „интегративната улога“ што конфликтот ја има во современото општество и дека консензусот мора да бидат придружени со несогласување. Иако треба да постои консензус во врска со институциите кои се конститутивни за демократијата и во врска со вредностите кои што ја претставуваат основата за каква било форма на политичко здружување, „секогаш ќе има несогласување околу значењето на тие вредности и начинот на кој тие треба да се спроведуваат“¹¹⁴. Наместо консензус, Муф се залага за радикално демократскиот модел на „агонистички плурализам“, каде што сите антагонизми може да се изразат, а улогата на односите на моќ во општеството е препознаена, заедно со секогаш присутната можност за антагонизам.

3.2. Јавниот простор и јавното себство: Арент за јавната слобода

„Агонистичкиот“ модел на јавниот простор се наоѓа во самиот центар и на политичката теорија на Хана Арент. Заснован врз традицијата на „републиканска доблест“ или „граѓанска доблест“, Арентовиот модел на агонистички јавен простор е длабоко вкоренет во доменот на политичкото, додека Хабермасовата јавна сфера е многу поширок концепт. Она што на Арентовиот модел му е заедничко со Хабермасовиот е нагласокот

114 Ibid., p.58.

ставен на политичкото учество и демократизацијата на процесите на донесување одлуки. Главната разлика се состои во тоа што во моделот на републиканска доблест, учеството се перцепира како неспојливо со институциите на модерното капиталистичко општество.

Ова наоѓа одраз и во нивните модели на јавниот простор. Во Арентовиот „агонистички“ модел на јавниот простор, фокусот е ставен врз моралните и политичките елити кои ја покажуваат својата големина во рамките на еден исклучително конкурентен простор. Од друга страна, Хабермас јавната сфера не ја гледа агонистички како простор за конкуренција/натпревар меѓу политичката елита; Хабермас има подемократско гледање на јавноста како сфера каде што оние врз кои влијае државната политика може да придонесат за нејзино формулирање, преку „слободен и неограничен дијалог меѓу разумни поединци“.

Со нејзината теорија за „растот на социјалното“ и намалувањето на јавниот простор во модерноста, претставена во „Човечката состојба“, Арент застапува нагласено антимодернистички став: модерноста доведува до губење на јавниот простор преку остра поделба на современите општества на тесно политичка сфера од една страна, и економскиот пазар и семејството од друга. Претходно ограничени на доменот на домаќинството, економските процеси сега стануваат јавни. Домаќинството станува одвоено од политичката држава од страна на „општеството“ како сфера на социјална интеракција. Растот на оваа

сфера за Арент означува пропаст на јавниот простор на политиката и негово дегенерирање во „псевдопростор на интеракција, во којшто поединците веќе не 'делуваат' туку само 'се однесуваат' како економски производители, потрошувачи, и урбани жители“.¹¹⁵

Меѓутоа, мора да се напомене дека Арентовиот приказ на агонистичкиот политички простор на грчкиот *polis* е крајно идеализиран, исто како и Хабермасовиот профил на буржоаската јавна сфера. Агонистичкиот политички простор на полисот што Арент толку високо го вреднува бил овозможен само преку исклучување на големи групи од грчкото општество – меѓу кои жените, децата, робовите, надничарите, резидентните не-граѓани, и сите не-Грци - иако токму нивниот труд бил тој што им овозможил на грчките мажи да го посветат своето време на заедничкиот интерес за политичко здружување. Јавната сфера дефинирана од страна на Арент јасно припаѓа на машката елитистичка управувачка активност на полисот. Топографски симбол на политичкиот живот во античкиот грчки град-држава е *аџораџа*, главниот градски плоштад, каде што граѓаните ја практикувале својата граѓанска доблест преку директна дискусија за прашањата од заеднички интерес. Спротивно на тоа, домашната и приватната сфера, *oikos*, е ограничена на оние кои не се мажи, не се сопственици на имот и не се Грци. Затоа во нејзината критика на Арент,

115 Seyla Benhabib, “Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas” in *Habermas and the Public Sphere*, ed. Craig Calhoun (Cambridge: MIT, 1996), 75.

Сејла Бенхабиб на овој анти-демократски, елитистички и конкурентен модел на „агонистички“ јавен простор му го спротивставува моделот на „асоцијативен“ простор од Арентовата претходна студија за тоталитарната идеологија, „Потеклото на тоталитаризмот“ (1951). Во асоцијативниот модел, јавниот простор е простор „каде што слободата може да се појави“; тој веќе не е дефиниран од аспект на исклучување, туку се појавува тогаш кога „луѓето делуваат заедно во согласност“. Оттаму, јавните простори не се нужно дефинирани во топографска или институционална смисла, туку како „места на моќта, на заедничка акција координирана преку говор и убедување“.¹¹⁶

116 Ibid., p. 78.

4. Приватизација на јавниот простор

4.1. Наметнување на рекламирањето и брендирањето врз јавниот простор

Конsumerизмот, индустријата и профитот сè повеќе ги преобликуваат јавните простори, согласно барањата на симболичката економија чија цел е да се привлечат купувачи и инвеститори. Резултатот е глобализирана архитектура од модни продавници и синџири за брза храна, мултиплекс кина и цели улици претворени во трговски центри; заедници затворени и оградени како тврдини; и семиотичко загадување од сеприсутните реклами. Од места на комуникација, јавните простори се трансформираат во ексклузивни сцени на спектаклот, со приватно обезбедување за да се заштитат купувачите и бизнисот. Наместо политички простор обележан со непосредувана интеракција и отсуство на принуда од страна на моќните институции, имаме простор за рекреација и забава, наменет за користење од страна на *соодветна* јавност, простор што е испланиран, уреден и безбеден. Јавниот простор и јавниот живот во градот се „или комодифицирани, банкротирани, или воопшто не постојат“¹¹⁷, што има штетни ефекти врз демократијата и слободата.

117 Margaret Crawford, “Contesting the Public Realm,” *Journal of Architectural Education* 49 (1995): 5.

Приватизацијата на јавниот простор и сеприсутноста на рекламите го трансформираат градот во еден голем трговски центар: шопингот стана „доминантен модус на современиот јавен живот“¹¹⁸. Комбинацијата од шопинг и комодифицирана рекреација во суперпродавниците и тематските трговски центри создава различни облици на псевдо-јавни места. Трговски центри го заменија градскиот плоштад, но постои значајна разлика во нивната функција:

„За разлика од старите градски плоштади, кои беа и сè уште се места на дискусија на заедницата, на протести и политички собири, единствениот вид на говор што тука е добредојден е маркетиншкиот и другите видови на потрошувачки жаргон. Обезбедувањето во трговските центри редовно ги исфрла мирните демонстранти заради попречување на купувањето, па дури и штрајковите се незаконски во рамките на овие затворени простори.“¹¹⁹

Иако трговскиот центар сака да се легитимира себеси како вистински центар на заедницата, заедницата што тој ја создава е исклучива по социо-економска линија: несаканите урбана групи како што се бездомните лица и сиромашните немаат право на влез. Сегментација на

118 Joe Goss, “The ‘Magic of the Mall’: An Analysis of Form, Function, and Meaning in the Contemporary Retail Built Environment,” *Annals of the Association of American Geographers* 83 (1993):18.

119 Naomi Klein, *No Logo* (London: Flamingo, 2000), 194.

пазарот станува „водечки принцип на оваа мешавина од комерцијална и граѓанската активност“. ¹²⁰ Како резултат на тоа, клупите сè повеќе се отстрануваат од улиците во големите градски центри, не само за бездомните лица да не ги користат како место за спиење, туку и за да се спречи одмор без потрошувачка. Јавните простори сè повеќе стануваат затворени за сите кои не се дел од *пожелна* јавност:

„мермерната, стаклената и челичната естетика на трговските центри, музеите, банките и парламентите е толку застрашувачка што никому ни на сон не би му текнало да седне на нивните скалила за да се одмори или за да свири гитара. Ако се обидат да ја преминат естетската ограда, бездомниците, емигрантите, обоените, панкерите, уличните свирачи и сите други кои ја нарушуваат сликата на чистота и богатство може лесно да бидат отстранети.“¹²¹

Истовремено, се градат сидини високи како тврдини за имотот да се заштити од исклучените: соседот стана непријател од кој треба да се плашиме. Поттикнати од потребата за поголема безбедност преку користење на физички и институционални граници, како и од

120 Lizabeth Cohen, “From Town Center to Shopping Center: The Re-configuration of Community Marketplaces in Postwar America,” *The American Historical Review* 101 (1996): 1059.

121 autonome a.f.r.i.k.a. gruppe, “Communication Guerrillas: Using the Language of Power” in *Battling Big Business: countering greenwash, infiltration and other forms of corporate bullying*, ed. Eveline Lubbers, (Melbourne: Scribe Publications, 2003), 173.

„постојаните обиди за симболизирање на статусот преку забележлива потрошувачка, рекреација и исклучување“¹²², овие станбени области со ограничен пристап и класната, расната и културната исклучивост која тие ја носат со себе претставуваат директна закана за „поопштите идеи на граѓанска заедница, комшиска поврзаност и заемна поддршка“. ¹²³ Приватизирајќи го јавниот простор, градските власти ги привилегираат правата на сопствениците на приватна сопственост на сметка на традиционалните граѓански права на слобода на говорот и слобода на здружување.

На градските улици, шарените, сјајни слики на насмеани лица и манекенки во бикини ветуваат задоволства на потрошувачката непопречени од реалностите на социјалната борба. Рекламите насликани директно на ѕидовите „преземаат“ цели згради, се прошируваат и преку рабовите на зградите, за на крај да ја проголтаат целата зграда. Експанзијата на брендovите продолжува на автобусите и такси возилата, кои се претвораат во подвижни реклами, „развозувајќи ги патниците наоколу во џиновски чоколади и гуми за цвакање, исто како што Хилфигер и Поло ја претворија облеката во бренд билборди за носење“. ¹²⁴

122 Frank Harold Wilson, “Untitled”, review of *Fortress America*, by Edward J. Blakely, Mary Gail Snyder, *Contemporary Sociology*, Jan 1999, 83.

123 Ibid. p. 83.

124 Naomi Klein, *No Logo* (London: Flamingo, 2000), 37.

4.2. Регулмирање на билбордите

Трансформирајќи го визуелното искуство во „плиток случај на редувантност“¹²⁵, узурпацијата на јавниот простор од страна на рекламите се претвора во визуелно загадување и заситеност, вишок на „визуелна бучава“ што попречува каква било значајна комуникација.¹²⁶ Зашто луѓето немаат слобода во изборот дали ќе ги гледаат билбордите или не. Билбордите не се пасивни елементи во урбаниот пејзаж; тие активно го мамат окото и имаат тенденција да доминираат со визуелното поле. За разлика од рекламите во весниците, телевизијата или на радио, каде што секогаш може да ја прескокнете страницата или да го смените каналот, луѓето во текот на нивниот секојдневен живот не можат да избегнат да гледаат билборд реклами поради нивната импозантна големина и поставеност. Оттаму, регулирањето на поставувањето билборди со законски прописи станува и еколошко прашање.

Еден од најчестите видови прописи во светот насочени кон подобрување на визуелното опкружување е регулативата за зонирање со којашто се ограничува употребата на надворешни знаци и билборди. Со појавата на зонирањето во 1920-те години со цел да се задржи

125 Lutz P. Koepnick, “Negotiating Popular Culture: Wenders, Handke, and the Topographies of Cultural Studies,” *The German Quarterly* 69 (1996): 388.

126 Victor Margolin, “The Age of Communication: A Challenge to Designers,” *Design Issues* 10 (1994): 67.

трговијата и индустријата подалеку од живеалиштата на средната класа, надворешното рекламирање стана предмет на значителен степен на правно ограничување.¹²⁷ Со текот на годините, со такви прописи беа забранети повеќето билборди во над 100 градови во Калифорнија, како и на ниво на цели три држави во САД. Во познатиот случај *Мејтромедиа Ыројшив Ѓрадои Сан Диего*, Врховниот суд на Калифорнија пресуди во корист на валидноста на прописите во Сан Диего, заклучувајќи дека полицијата може да интервернира за исклучиво естетски цели, и дека забраната на надворешните знаци и билборди во Сан Диего не значи прекршување на првиот амандман на Уставот¹²⁸. Во одбрана на забраната на билбордите во Сан Диего, судот заклучи дека „загадувањето не е ограничено само на воздухот што го дишеме и водата што ја пиеме; тоа може подеднакво да го навредува и окото и увото“¹²⁹.

5. Повторно освојување на

127 Otis A. Pease, “Untitled”, review of *Outdoor Advertising: History and Regulation*, by John W. Houck, *The Business History Review*, Winter 1969, 584

128 Terry T. Johnson, “Metromedia, Inc. v. City of San Diego: Constitutionality of Billboard Regulation,” *California Law Review* 69 (1981): 1027-1028

129 John J. Costonis, “Law and Aesthetics: A Critique and a Reformulation of the Dilemmas,” *Michigan Law Review* 80 (1982): 420, f. 231.

симболичкиот јавен простор: уметнички интервенции

Во форма на графити, политички пораки, билборди, протести и демонстрации, преку инсталации, видео, герилски театар, па сè до мурали, скулптури и многу други форми, субверзивните уметнички интервенции во јавниот простор се обидуваат да го трансформираат секојдневното урбано искуство преку пренапишување на телото на градот со пораки поинакви од оние кои произлегуваат од центрите на моќта, капиталот и привилегиите. Тука ќе се фокусирам на неколку примери на нивните стратегии, односно герилската семиотика на *културно попречување* (практиката на радикално менување на рекламните пораки на веќе постоечки билборди), како и интервенциите во јавниот простор што го сочинуваат јадрото на уметничката практика на автори како Брацо Димитријевиќ, Оливер Реслер и Кшиштоф Водичко.

5.1. Културно попречување (Culture jamming)

Улиците се јавни простори, но граѓаните немаат средства за купување рекламен простор на нив со цел да се чуе и нивниот глас, а не само гласот на рекламните. Водени од убедувањето дека „време е јавноста да престане да бара некои простори да се остават

неспонзорирани и да почне да ги зема назад¹³⁰, културните попречувачи (culture jammers) енергично се вклучуваат во хегемониската битка за симболичкиот простор. Тактиката што тие ја користат е контра-културно демаскирање и реинтерпретација на јазикот на рекламите, со цел да се разоткрие нивното лицемерие. Со менување или додавање кон знаците и симболите на корпоративното само-претставување, овие *субверзивајзери* (*subvertisers*) сакаат да понудат пореално читање на рекламните пораки. „Вешто преработениот билборд... го упатува гледачот да размисли за првичната корпоративна стратегија“¹³¹, посочува член на бендот *Negativland* од Сан Франциско, кој прв го измисли изразот „културно попречување“ во 1984 година. Против еднонасочниот проток на комерцијални информации, како антипод на суштината на јавниот простор како место за дебата и рационален консензус, културните попречувачи меѓу кои се *Billboard Liberation Front*, *Guerrilla Girls* и бројни други уметници, обединети околу списанието „Adbusters“, ја користат субверзивната моќ на ситуационистичкиот *détournement*, „повторната употреба на веќе постоечки уметнички елементи во нов спој“¹³². Врз билборд на „Левис“ во Сан Франциско со димензии 9x27м е залепен ликот на Чарлс Менсон, како коментар на работната сила што ја користи компанијата („направени од

130 Naomi Klein, *No Logo* (London: Flamingo, 2000), 280.

131 *Ibid.*, 281.

132 “Détournement as Negation and Prelude,” *Internationale Situationniste* 3 (1959). <http://library.nothingness.org/articles/SI/en/display/315> (accessed April 12, 2008).

затвореници во Кина, продадени на казнени институции во Америка“)¹³³; рекламниот слоган *Tropical blend. The Savage Tap* (Тројска мешавина. Див тџен) е сменет во *Typical blend. Sex in ads. (Типична мешавина. Секс во рекламиџе)*¹³⁴. Друг принцип врз кој почива културното попречување е *надигенџификацијата*, дефинирана од страна на Славој Жижек како „иџнорирање на оваа инхерентно опсцена основа и едноставно земање на дискурсот на моќта здраво за готово, однесувајќи се како тој навистина да значи она што експлицитно го вели (и ветува)“¹³⁵. Артикулацијата на таа „скриена спротивност“¹³⁶ што секоја идеолошка порака ја содржи во себе, фрла светлина врз двостраниот амбивалентен аспект на комерцијалната порака.

Ефектите од културното попречување се двојни: тоа привлекува критичко внимание кон оригиналната порака, истовремено отворајќи простор за нови и алтернативни значења. Еднонасочната комуникација на рекламирањето е претворена во субверзивен дијалог, со што се отвора дискусија околу тоа кој треба да го користи јавниот простор и зошто.

133 Naomi Klein, *No Logo* (London: Flamingo, 2000), 281.

134 Tim Kresvel, „Diskurs noći: Proizvodnja/potrošnja značenja na ulici“ in *Prizori ulice*, ed. Nikolas Fajf, (Beograd: Clio, 2002), 378.

135 Judith Butler, Ernesto Laclau and Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues On The Left* (London and New York: Verso, 2000), 220.

136 Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology* (London: Verso, 1989).

Тактиката што ја користат комуникациските герилци може да се резимира со зборовите кои Мишел де Серто ги користи да ја опише „тактиката на секојдневниот живот“. Без сопствено место, тактиката

„оперира преку изолирани акции, удар по удар. Таа ги користи 'можностите' и зависи од нив, оти е без основа каде што би можела да ги складира своите добивки, да изгради своја позиција, и да планира напади. Она што ќе го освои таа не може да го зачува. Ова *никаде* ѝ дава на тактиката мобилност... Таа мора будно да ги користи пукнатините кои одредени врски ги отвораат во надзорот на сопственички сили. Таа е ловокрадец во нив. Таа создава изненадувања во нив... Накусо, тактиката е уметност на слабите.“¹³⁷

Накусо ослободувајќи го јавниот простор од сеприсутното рекламирање, културното попречување создава (привремени) автономни зони и клима на семиотичка непослушност, отворајќи еден дискурзивен простор каде што барем е можно да се доведе во прашање корпоративната манипулација. На тој начин, уметноста и активистичката сцена почнуваат да се преклопуваат, создавајќи „нова арена на политичка артикулација“.¹³⁸

137 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1992), цитирано во *Battling Big Business: countering greenwash, infiltration and other forms of corporate bullying*, ed. Eveline Lubbers, (Melbourne: Scribe Publications, 2003), 169-170.

138 autonome a.f.r.i.k.a. gruppe, “Communication Guerrillas: Using the Language of Power” in *Battling Big Business: countering*

5.2. Оливер Реслер

Оваа конвергенција на уметноста и активизмот во јавниот простор е евидентна во делата на Оливер Реслер (р. 1970 година, Австрија). Во серијата на билборди, плакати и банери поставени во јавни простори во внатрешноста на низа градови во Европа и Јужна Америка кои го сочинуваат проектот „Алтернативна економија, алтернативни општества“, Реслер ги користи средствата за надворешно рекламирање за претставување на алтернативи на постоечкиот општествен и економски систем. Во голем и видлив фонт, Реслеровите билборди повикуваат на преиспитување на постојните односи на моќ и нудат алтернативи кои би биле „помалку хиерархиски, засновани врз идеите на директна демократија и би вклучувале што е можно повеќе луѓе во процесот на донесување одлуки“¹³⁹. Наместо еднонасочни информации со цел да се поттикне потрошувачката, овие билборди се наменети да служат како основа за дискусија за тоа каков вид на општество е посакувано и треба да се создаде од луѓето што живеат во него.

greenwash, infiltration and other forms of corporate bullying, ed. Eveline Lubbers, (Melbourne: Scribe Publications, 2003), 174.

139 Oliver Ressler, “Installations, Videos and Projects in Public Space: Alternative Economics, Alternative Societies,” http://www.ressler.at/content/view/88/lang,en_GB/.

За уметникот, билбордите претставуваат арени на имагинацијата. „Имагинацијата е многу моќна алатка за ослободување. Ако не можете да замислите нешто различно, не може да работите на неговото создавање“, објаснува Реслер во видео-интервјудо направено за потребите на проектот.

5.3. Брацо Димитријевиќ

„Намерата ми беше да создадам еден контра-модел и да предложам контра-став на постојната, доминантна мисла“, вели Брацо Димитријевиќ (р. 1948 година, Сараево, поранешна Југославија)¹⁴⁰ за неговата серија *Случајни минувачи*. Почнувајќи од 1971 година, со *Случајни минувачи кои ги среќнав во 13:15, 16:23 и 18:11 во Загреб*, што се состои од серија фотографии на минувачи снимени во наведените времиња, зголемени на 2x3m и закачени на централната фасада од главниот плоштад во Загреб, Димитријевиќ изложува циновски фото-портрети на непознати лица кои ги сретнал случајно, на јавни места и во формат што обично се поврзува со рекламирањето и политичката иконографија - како билборди, на автобуси, во метроа, на фасади од згради, итн.

140 Braco Dimitrijević, *Interview with Jean-Hubert Martin* (2005) цитирано во Braco Dimitrijević. „The Casual Passer-By I Met at 3.01 pm, Philadelphia, April 9, 2007.“ [Slought Foundation Online Content](http://slought.org/content/11365/). [11 October 2007; Accessed 15 May 2008]. <<http://slought.org/content/11365/>>.

Неговите портрети на минувачи, изложени - меѓу другото – на Биеналето во Венеција, во Центарот „Жорж Помпиду“ и на Шанзелизе во Париз – ја поставуваат случајноста во центарот на создавањето значење, истовремено егзалтирајќи „химна за потенцијалната и непознатата креативност, за не-признавањето на уметникот-поет кој е избришан од историјата“ (Акиле Бонито Олива). Препуштајќи му го на случајот изборот на фотографираниите субјекти, извлекувајќи ги од анонимност случајните минувачи и поставувајќи ги во центарот на вниманието резервиран само за славните, делото на Димитријевиќ претставува критика како на системот на вредности со неговите очигледно произволни хиерархии, така и на идеологиите кои лежат во основата на рекламниот дискурс и политичкиот култ на личноста:

„Се обидов да најдам одреден вид на активност што ќе ми овозможи да ги надминам рамките на формалната еволуција и да се обидам фундаментално да го променам нашиот пасивен однос кон опкружувањето. Со оглед дека опкружувањето игра активна улога во обликувањето на умот, се обидов да ги променам нашите вообичаени односи и реакции во нашата средба со секојдневна реалност.“¹⁴¹

141 *Braco Dimitrijević*, introduction to Gallery of Contemporary Art, *Braco Dimitrijević* (Zagreb: Gallery of Contemporary Art, no. 191, Feb 8-25, 1973).

Проблематизирањето на културните и материјалните вредности, конвенции и авторитети што го прави Димитријевиќ, неговото славење на важноста на обичното и занемареното, е присутно и во неговото тактичко користење на инструментите на историското сеќавање/глорификација: споменици (*Дејвид Харџер*, Лондон, 1972 година; *Обелиск од онаа сѝрана на исѝоријаѝа* – 10 метарски споменик од карарски мермер во слава на 11 март, датум случајно избран од страна на случаен минувач), плакети (со натписи како што се *Џон Фосѝер живеел ѝука од 1961 до 1968*; *Ова би можело да биде месѝо од исѝориско значење*), бисти, улични знаци, листи на случајно избрани имиња итн., во чест на непознати личности и настани: „Сакав да направам пресврт во значењето... Бидејќи урбаниот простор е толку заситен со пораки од културата и доминантните идеологии, јас сакав да создадам еден друг простор“.¹⁴²

Ако случајноста е она што ја прави историјата, тоа ја нагласува нужноста и можноста за создавање нови односи со сите наследени општествени норми, надвор од сообразноста и подрачјето на прифатени вредности. Разбирајќи дека јавниот простор е семантичка структура којашто произведува, содржи и одразува идеолошки конструкции, Димитријевиќ има за цел урбаните жители да воспостават нови односи со нивното опкружување, и

142 Braco Dimitrijević, *Interview with Jean-Hubert Martin* (2005) цитирано во Braco Dimitrijevic. „The Casual Passer-By I Met at 3.01 pm, Philadelphia, April 9, 2007.“ [Slought Foundation Online Content](http://slought.org/content/11365/). [11 October 2007; Accessed 15 May 2008]. < <http://slought.org/content/11365/> > .

преку тоа да постигнат ни помалку ни повеќе туку еден поинаков начин на размислување и делување:

„Доколку човек се соочи со нови содржини во рамките на старите форми на презентација, и доколку постои можност тој да ги разбере, може да се претпостави дека во иднина тој ќе почне да се сомнева во исклучивоста на еднонасочните информации. Ова исто така може да резултира со нов систем на асоцијации надвор од подрачјето на веќе воспоставените, канонизирани форми“.¹⁴³

Според Димитријевиќ, уметникот е првенствено некој кој дејствува во јавен простор. Со силно разбирање на јавниот контекст, неговото впишување на алтернативни семиотички содржини во градот преку интервенции во јавниот простор воспоставува нов тип на однос помеѓу урбаната топографија и јавната уметност.

5.4. Кшиштоф Водичко

Во темнината на ноќта, уметникот интервенира врз зградите на градот. Слика од бездомно лице се појавува на воен споменик во Бостон. Кукаст крст на амбасадата на апартхејдовска Јужна Африка во Лондон. Проектили врз колонада на воен споменик. Џиновско око проектирано врз швајцарскиот парламент во Берн. „Нападот мора да е неочекуван и фронтален. Мора да

143 *Braco Dimitrijević*, introduction to Gallery of Contemporary Art, *Braco Dimitrijević* (Zagreb: Gallery of Contemporary Art, no. 191, Feb 8-25, 1973).

се случи ноќе, кога зградата спие¹⁴⁴, вели Кшиштоф Водичко (р. 1943, Варшава, Полска). Зградите што тој одбира да ги нападне со неговите големи слајд и видео проекции (што тој го нарекува 'интерогативен дизајн') се обично оние кои доминираат во урбаниот пејзаж, оние кои го контролираат и регулираат протокот на секојдневниот живот. Соочувајќи ги минувачите со овие импозантни слики, понекогаш во комбинација со звук и говор, Водичко има за цел да изврши симболички напад врз идеолошката функција на овие објекти како еманиции на моќта, со цел градскиот пејзаж да се претвори во место на јавен дискурс и дејствување. На пример, за време на првата Заливска војна, тој проектираше слики на скелетни раце, од кои едната држи митралез, а другата пумпа за бензин, врз *Arco de la Victoria* во Мадрид, заедно со зборовите „Cuantos?“, на тој начин „прашувајќи колку? (цената на бензин) но и колкумина? (бројот на жртви)“¹⁴⁵. Сликите беа проектирани врз тријумфалната капија во слава на победата на Генералисимусот Франко во Шпанската граѓанска војна. Слично на ова, проекциите на бездомни лица во Њујорк и Бостон „ја нарушуваат привидната стабилност на неодамна гентрифицирани и реновирани

144 Krzysztof Wodiczko, Public Address, Minneapolis Walker Art Center, 1992, цитирано во *Prizori ulice*, ed. Nikolas Fajf, (Beograd: Clio, 2002), 381.

145 Tim Kresvel, „Diskurs noći: Proizvodnja/Proizvodnja/potrošnja značenja na ulici,“ in *Prizori ulice*, ed. Nikolas Fajf, (Beograd: Clio, 2002), 381.

јавни споменици или градски простори¹⁴⁶. Во интервју од 1988 година, Кшиштоф Водичко изјави за своите проекти: „Мојата работа ја разоткрива контрадикцијата на опкружувањето и на настаните кои всушност се случуваат таму. Таа е поврзана со политиката на просторот и идеологијата на архитектурата. Градските центри се политички уметнички галерии“.

За Водичко, целта на критичката јавна уметност е „ниту задоволно самоприкажување, ниту пасивна соработка со големата галерија на градот, неговиот идеолошки театар и архитектонско-социјален систем. Попрво, таа е ангажман во стратешки предизвици за градските структури и медиуми кои посредуваат во нашата секојдневна перцепција на светот: ангажман преку естетско-критички прекини, инфилтрации и апропријации кои го доведуваат во прашање симболичките, психополитичките и економските операции на градот.“¹⁴⁷

Политизирајќи ја свеста на гледачите преку очудување на познати архитектонски обележја, проекциите на Водичко интервенираат во урбаната топографија произведувајќи нови значења и пораки,

146 Rosalyn Deutsche, “Art and Public Space: Questions of Democracy,” *Social Text* - No. 33, (1992): 43.

147 Krzysztof Wodiczko, “Strategies of Public Address: Which Media, Which Publics?” and “Discussion,” in *Discussions in Contemporary Culture*, ed. Hal Foster, no. 1 (Seattle: Bay Press, 1987), pp.42,48, цитирано во Erika Doss, “Raising Community Consciousness with Public Art,” *American Art – Vo.*: 6, No. 1, (Winter, 1992): 79-80.

принудувајќи гледачот да го преиспита политичкото кое што лежи во основата на архитектурата. Тие го постигнуваат тоа не преку негирање на доминантниот дискурс на историска меморија и потрошувачка, туку преку влегување во дијалектички разговор со јавноста, во обид да се воспостават односи меѓу различни историски рамки, симболички контексти, како и социјални и политички партии конфигурации:

„За мене, централно прашање е каде сме ние денес со демократијата во однос на уметноста? Како може уметноста да влијае и биде под влијание на процесот на демократијата? Сметам дека испитувањето на демократијата и јавниот простор е проект што треба да продолжи. [...]Јавниот простор е местото каде што често ја истражуваме или применуваме демократија“.¹⁴⁸

148 Patricia C. Phillips, “Creating Democracy: A Dialogue with Krzysztof Wodiczko,” *Art Journal* - Vol. 62, No. 4 (Winter 2003): 33.

6. Заклучок

Како еден од основните инструменти за поттикнување (или уште подобро, принудување) на потрошувачката до претходно невидени размери, билбордите (и надворешното рекламирање воопшто) значително го имаат изменето поимот но и искуството на јавниот простор. Нивното сеприсуство во градот гарантира дека „ниту еден миг на шетањето низ градот нема да се мине без присуството на стоконите слики“¹⁴⁹. Купувајќи си место во јавните простори, комерцијални интереси се закануваат да го сведат производството на значење во јавната арена на едностран проток на информации, трансформирајќи ги граѓаните во пасивни примачи. Маркетиншкото преоптоварување предизвикано од овој „бараж од комерцијални звучни ефекти“¹⁵⁰ во голема мерка ги намалува позначајните можности за слобода на говорот, со штетни последици за демократијата бидејќи, како што нагласува Петер Слотердајк, „онаму каде што не постои место за противтежна моќ, таму владее страв, ограничување и ропско посматрање“.¹⁵¹

Новите економски практики на реапроприрање и реструктурирање на јавниот простор, заедно со

149 Benjamin H.D. Buchloch, “From Detail to Fragment: Dècollage Affichiste,” *October* - Vol. 56 (Spring 1991): 100.

150 Naomi Klein, *No Logo* (London: Flamingo, 2000), 196.

151 Peter Sloterdijk, “Atmospheric Politics” in *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*, ed. Bruno Latour and Peter Weibel (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005), 951.

отсуството на вистински јавна сфера дефинирано преку критички дијалог, ја зголемуваат нужноста и итноста за алтернативни дискурси на официјалниот во којшто доминира рекламирањето. А токму тука може јавната уметност, од активистичкиот или политички ангажираниот тип, да понуди силен отпор кон структурите на моќта, како преку својата критика на комерцијалната злоупотреба на јавните простори така и преку преобликувањето на урбаниот пејзаж со истовремено надминување на старите просторни хиерархии и сегрегации. Правејќи го тоа, политички ангажираната јавна уметност доаѓа блиску до остварувањето на идеалот на јавниот простор – како арена каде што граѓаните се среќаваат за да соочат спротивени вредности и очекувања преку јавно промислување и дискурс. Како што истакнува Вито Акончи:

„Изградената средина е изградена бидејќи било дозволено таа да се изгради. Било дозволено таа да се изгради, бидејќи таа претставува или одразува некоја институција или доминантна култура. Буџетот за архитектура е сто пати поголем од буџетот за јавна уметност, бидејќи една зграда обезбедува нови работни места и производи и услуги кои ги зголемуваат финансиите на градот... Наместо таа да ламентира заради ова, јавната уметност може да ја искористи оваа маргинална позиција во своја предност: јавната уметност може да се претстави себеси

како гласот на маргиналните култури, како малцински извештај, како опозициска партија. Јавната уметност постои за да ги усложни работите.¹⁵²

152 Vito Acconci, "Public Space in a Private Time," *Critical Inquiry* 16 (Summer 1990): 918.

Библиографија

- Acconci, Vito. "Public Space in a Private Time." *Critical Inquiry* 16 (Summer 1990): 900-918.
- Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
- Arendt, Hannah. *The Portable Hannah Arendt*. Edited by Peter Baehr. New York: Penguin Books, 2000.
- Best, Stiven and Daglas Kelner. *Postmoderna teorija*. Skopje: Kultura, 1996.
- Bishop, John Douglas. "Is Self-Identity Image Advertising Ethical?" *Business Ethics Quarterly* Vol. 10, No. 2 (Apr 2000): 371-398.
- Bond, Douglas R. "Making Sense of Billboard Law: Justifying Prohibitions and Exemptions." *Michigan Law Review* Vol. 88, No. 8 (Aug 1990): 2482-2525.
- Braco Dimitrijevic. "The Casual Passer-By I Met at 3.01 pm, Philadelphia, April 9, 2007." Slought Foundation Online Content. [accessed 15 June 2008] <<<http://slought.org/content/11365/>>>.
- Bray, Anne. "The Community is Watching, and Replaying: Art in Public Places and Spaces." *Leonardo*, Vol. 35, No. 1 (2002): 15-21.
- Buchloch, Benjamin H.D. "From Detail to Fragment: Dècollage Affichiste." *October* - Vol. 56 (Spring 1991): 98-110.
- Butler, Judith, Ernesto Laclau and Slavoj Žižek. *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues On The Left*. London and New York: Verso, 2000.

- Calhoun, Craig, ed. *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: MIT, 1996.
- Cameron, Dan, Achille Bonito Oliva, Martin Jean-Hubert, Cornelia Lauf, Irina Karasik, Olesya Turkina, and Nena Dimitrijević. *Braco Dimitrijević*. New York: Charta, 2006.
- Carmona, Matthew and Steve Tiesdell, ed. *Urban Design Reader*. Oxford: Architectural Press, 2007.
- Cohen, Lizabeth. "From Town Center to Shopping Center: The Reconfiguration of Community Marketplaces in Postwar America." *The American Historical Review* 101 (1996): 1059.
- Cook, Guy. *The Discourse of Advertising*. London: Routledge, 2006.
- Cooper, Leroy A. "Hannah Arendt's Political Philosophy: An Interpretation." *The Review of Politics* - Vol. 38, No. 2 (Apr 1976): 145-176.
- Costonis, John J. "Law and Aesthetics: A Critique and a Reformulation of the Dilemmas." *Michigan Law Review* - Vol 80, No. 3 (Jan 1982): 355-461.
- Crawford, Margaret. „Contesting the Public Realm: Struggles Over Public Space in Los Angeles.“ *Journal of Architectural Education* Vol. 49, No. 1 (Sept 1995): 4-9.
- Creischer, Alice and Andreas Siekmann. „Sovereignty of Presence: Real Public Space as Situation.“ EIPCP Online Content. [09/2003; Accessed 23 August 2007]. <
http://www.republicart.net/disc/realpublicspaces/creischersiekmann01_en.htm>

- Debord, Guy. „Methods of Detournement“. <http://library.nothingness.org/articles/SI/en/display/3> (accessed Jul 20, 2007)
- Deutsche, Rosalyn. “Art and Public Space: Questions of Democracy.” *Social Text* - No. 33, (1992): 34-53.
- Doss, Erika. “Raising Community Consciousness with Public Art.” *American Art* – Vol. 6, No. 1, (Winter, 1992): 62-81.
- Edgar, Andrew, and Peter Sedgwick, eds. *Cultural Theory: The Key Concepts*. London: Routledge, 2004.
- Fajf, Nikolas, ed. *Prizori ulice*. Beograd: Clio, 2002.
- Flad, Harvey K. “Country Clutter: Visual Pollution and the Rural Landscape.” *Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol .553 (Sept 1997): 117-129.
- Floyd, Charles F. “Billboards, Aesthetics and the Police Power: Legislative Developments Have Largely Negated Judicial Gains by Scenic Beauty Proponents.” *American Journal of Economics and Sociology* Vol. 42, No. 3 (July 1983): 369-382.
- Galerija suvremene umjetnosti. *Inovacije u hrvatskoj umjetnosti sedamdesetih godina*. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1982.
- Gallery of Contemporary Art. Braco Dimitrijević. Zagreb: Gallery of Contemporary Art, no. 191, Feb 8-25, 1973.
- Goss, Joe. “The ‘Magic of the Mall’: An analysis of Form, Function, and Meaning in the Contemporary Retail Built Environment.” *Annals of the Association of American Geographers*, 83 (1993):18.
- Franz, Kathleen. “Producing Consumers.” *American Quarterly* 58.4 (2006): 1229-1238.

- Jameson, Fredric and Masao Miyoshi, ed. *The Cultures of Globalization*. Durham: Duke University Press, 1999.
- Habermas, Jurgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989.
- Ho, Christopher. "Within and Beyond: Felix Gonzales-Torres' 'Crowd'." *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 23.1 (2001): 1-17.
- Hudson, Ray. *Producing Places*. New York: The Guilford Press, 2001.
- Jeanne van Heeswijk and Carlos Basualdo, et al. „Evasions of Power, Session 4: Interventions.“ Slought Foundation Online Content. [30 March 2007; Accessed 15 November 2007]. <<http://slought.org/content/11352/>>.
- Johnson, Terry T. "Metromedia, Inc. v. City of San Diego: Constitutionality of Billboard Regulation." *California Law Review* 69 (1981): 1027-1028.
- Katyal, Sonia K. "Semiotic Disobedience." *Washington University Law Review - Volume 84, Number 3* (2006): 489-571.
- Kellner, Douglas. "Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention." www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/papers/habermas.htm (accessed Aug 6, 2007)
- Klein, Naomi. *No Logo*. London: Flamingo, 2000.
- Koepnick, Lutz P. "Negotiating Popular Culture: Wenders, Handke, and the Topographies of Cultural Studies." *The German Quarterly* 69 (1996): 388.
- Kohn, Margaret. *Brave New Neighborhoods: The Privatization of Public Space*. New York: Routledge, 2004.
- Kohn, Margaret. "Untitled". Review of *Public Space and Democracy*, by Marcel Henaff, Tracy B. Strong. *The American*

- Political Science Review* - Vol. 96, No. 2, June 2002, 407-408.
- Latour, Bruno, and Peter Weibel, ed. *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991.
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell, 1991.
- Low, Setha, Dana Taplin and Suzanne Scheld. *Rethinking Urban Parks: Public Space and Cultural Diversity*. Austin: University of Texas Press, 2005.
- Low, Setha, and Neil Smith, eds. *The Politics of Public Space*. New York: Routledge, 2005.
- Lubbers, Eveline. *Battling Big Business: countering greenwash, infiltration and other forms of corporate bullying*. Melbourne: Scribe Publications, 2003.
- Lungstrum, Janet Ward. "The Display Window: Designs and Desires of Weimar Consumerism." *New German Critique* - No. 76 (Winter 1999): 115-160.
- Margolin, Victor. "The Age of Communication: A Challenge to Designers." *Design Issues* 10 (1994): 67.
- McCarthy, Thomas. *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Cambridge: MIT, 1985.
- McDonough, Thomas F. "Situationist Space." *October* - Vol. 67 (Winter 1994): 58-77.
- Milosavljevic-Cajetinica, Tijana. „How to Save the Public Space“. <http://www.genderonline.cz/rservice.php?akce=tisk&cisloclanku=2006013102>

- Mitchell, Don. "The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy." *Annals of the Association of American Geographers* - Vol. 85, No. 1 (Mar 1995): 108-133.
- Mitchell, Don. *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: Guilford Press, 2003.
- Mouffe, Chantal. *Democratic Paradox*. London: Verso, 2000.
- Mouffe, Chantal. "Which Public Sphere for a Democratic Society." *Theoria* (June 2002): 56.
- Negri, Antonio. "Reappropriations of public space." *Common Sense* 21 (1997): 31-40.
- O'Sullivan, Tim, John Hartley, Danny Saunders, Martin Montgomery, and John Fiske. *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. London: Routledge, 1998.
- Pease, Otis A. "Untitled." Review of *Outdoor Advertising: History and Regulation*, by John W. Houck. *The Business History Review* - Vol. 43, No. 4, Winter 1969, 584-585.
- Phillips, Patricia C. "Creating Democracy: A Dialogue with Krzysztof Wodiczko." *Art Journal* - Vol. 62, No. 4 (Winter 2003): 32-47.
- Phillips, Patricia C. "Temporality and Public Art." *Art Journal* - Vol. 48, No. 4 (Winter 1989): 331-335.
- "Public Sphere, Postmodernism and Polemic." *American Political Science Review* - Vol. 88, No. 2 (Jun 1994): 427-433.
- Ressler, Oliver. "Installations, Videos and Projects in Public Space: Alternative Economics, Alternative Societies." http://www.ressler.at/content/view/88/lang,en_GB/ (accessed Nov 15, 2007).

- Rush, Fred, ed. *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Schmidt, Alfred and Gian Enrico Rusconi. *Frankfurtska škola*. Beograd: Komunist, 1974.
- Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*. Beograd: Clio, 2004.
- Spieker, Sven. "Living Archives, Grafted Monuments: Memory in the Public Sphere (Libera, Haacke, Водичко)". http://www.artomma.org/NEW/past_issues/theory/07.htm (accessed Jun 02, 2008).
- Stieber, Nancy. "Microhistory of the Modern City: Urban Space, Its Use and Representation." *The Journal of the Society of Architectural Historians* - Vol. 58, No. 3 (Sept 1999): 382-391.
- Szylak, Aneta. "Have Billboards Changed the Meaning of Public Space in Poland?". <http://writing.upenn.edu/epc/meaning/01/anetaszylak.html> (accessed Jul 20, 2007)
- Vander Ploeg, Matt. "Rethinking Urban Public Space in the Context of Democracy and Altruism." Calvin College Online Content. [Spring 2006; Accessed 7 August 2007]. < <http://www.calvin.edu/~jks4/city/> >
- Warner, Michael. *Publics and Counter-Publics*. New York: Zone Books, 2005.
- White, Stephen, ed. *The Cambridge Companion to Habermas*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Wilson, Frank Harold. "Untitled." Review of *Fortress America: Gated Communities in the United States*, by Edward J. Blakely, Mary Gail Snyder. *Contemporary Sociology* - Volume 28, Number 1, Jan 1999, 83-84.

Wildner, Kathrin. "La Plaza: Public Space as Space of Negotiation." EIPCP Online Content. (accessed 23 August 2007).http://www.republicart.net/disc/realpublic-spaces/wildner01_en.htm

With Braco and Nena Dimitrijević, et al. "Conversations with Braco Dimitrijević's 'The Casual Passer-By I Met...'" Slought Foundation Online Content. (accessed 15 November 2007) <<http://slought.org/content/11392/>>

Žižek, Slavoj. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso, 1989.

БЛАГОДАРНОСТ НА ВЕСНА

Им благодарам на д-р Волфганг Суцл од катедрата за Мировни студии при Универзитетот Инсбрук во Австрија и Арон Леви, куратор на павилјанот на САД на Венециското биенале на архитектура 2008 и професор на Факултетот за уметност при Универзитетот Пенсилванија во САД, за нивната концептуалната поддршка при работата на текстовите во оваа книга, од рафинирањето на првичните идеи до нивните информативни коментари во разните фази на работа врз текстот. Кристијан Фаур, директор на Технологии за соработка во уметноста при Универзитетот Денисон, Охајо, САД, беше љубезен да ми помогне во обезбедувањето пристап до академските списанија во САД. Мојата искрена благодарност до Марија Тодорова заради нејзината помош во преводот на моите текстови од англиски на македонски јазик, како и за постојаната поддршка и поттик.

ИНДЕКС

Адорно, Теодор	80, 85
Акончи, Вито	67, 118
активизам	51, 75, 107, 108, 118
Андерсон, Малколм	16, 20
апатридија	33-37
Арент, Хана	76, 79, 95-98
аутсајдер	9, 14, 57-58
Бауд, Михиел	
и Вилем ван Шендел	12, 22, 23, 55, 57
Бауман, Зигмунт	40
Бенхабиб, Сејла	97-98
Берлински сид	21
билборди	102-111, 117
регулација на,	103-104
Бонито Олива, Акиле	111
<i>Бордерхак</i>	50-52
Бродел, Фернан	9
Валерштајн, Имануел	24
весници	71, 81, 103
Водичко, Кшиштоф	113-116
Вохенклаузур	52-53

Гиденс, Ентони	38
глобализација	38-40, 45-47, 49
дефиниции	38-39
граница дефиниции	11-13
функции	14
и идентитетот	24
Грос, Елизабет	10, 25-26, 57-58
Гупта и Фергусон	60
<i>détournement</i>	106
Димитријевиќ, Брацо	110-113
Донан, Хестингс и Томас Вилсон	21, 61
Еко, Умберто	59
зонирање	44, 103
Жижек, Славој	107
Илич, Фран	50-52
Иригаре, Лис	26
јавен простор	
дефиниција	70
функции	72-73
јавна уметност	113, 115, 118, 119
Келнер, Даглас	81, 90, 92

Клајн, Наоми	69, 102, 106, 107, 117
Коен, Едвард	39
Кон, Маргарет	76
Кристоф, Ладис	13
културно попречување	105-109
Леви, Примо	29
Лефевр, Анри	75
Лефор, Клод	67
Маркс, Карл	91
Маркс, Гери	16, 19, 40, 43
Мекартур, Даглас	33
Мичел, Дон	73, 74, 78
Муф, Шантал	94-95
надзор	19, 22, 40-45, 68, 76-78
надидентификација	107
Негри, Антонио	43-44
Омае, Кеничи	39
Пелерин, Хелен	16, 25, 30, 32, 45
Прескот, Џ. Р. В.	13
рекламирање	77, 86-87, 103, 107, 110, 117-118
Реслер, Оливер	109-110

Салтер, Марк	27-28, 41-42, 45
Сасен, Саскија	46-49
Серто, Мишел де	108-109
Слотердајк, Петер	117
Смит, Нил и Сета Лоу	82-83
Стар, Харви	29
Страсолдо, Рајмондо	31
Студената Војна	21, 22, 35
тактика	108
телевизија	86, 103
Фрост, Роберт	9
Хабермас, Јирген	71, 80-94, 96
дискурзивна демократија	89
комуникативна акција	89
јавна сфера	80-93
животен свет	90
Хоркхајмер, Макс	85, 92

БЕЛЕШКА ЗА АВТОРОТ

Зоран Попоски (р. 1974, Скопје) има магистрирано уметност во нови медиуми на Универзитетот ДУК во Австрија. Остварил и студиски престои во Берлин и на Школата за визуелни уметности во Њујорк.

Во својата професионална кариера како дигитален уметник, Попоски има реализирано над 30 изложби во САД, Германија, Франција, Италија, Австрија, Словенија, Македонија, Косово, Бугарија, Турција, Полска и Порторико. Видеата, перформансите и дигиталните графики на Попоски ги истражуваат прашањата на идентитетот, територијата и јавниот простор.

„Зоран Попоски потекнува од дел на Европа каде што идејата и политичката реалност на границите во изминатите децении се стекна со ново и честопати проблематично значење. Со тоа, неговиот текст за границите носи печат на вистински интелектуален интерес кој се протега од чисто теориското па сè до политичкото. Тоа е добра појдовна точка за истражување која им дава живот на теоретските дебати. Истражувањето нè потсетува дека сеприсутната реторика на 'глобализацијата' и нејзиното навидум непостоење на граници често служи да се затскрие постоењето, како и политичкото значење, на границите во современите геополитички конфигурации. Токму трансформацијата на овие концепти на границите лежи во средиштето на интересот на Попоски.“

Волфганг Суцл

„Попоски на извонреден начин го истражува прашањето на ерозијата на некорпоративниот простор, односно она што тој го нарекува узурпација на некогашниот јавен простор од страна на приватниот капитал. Притоа, Попоски особено е заинтересиран за уметничките стратегии на интервенција и субверзија. Посветувајќи сериозно внимание на теоријата на Хабермас за јавната сфера и на дискурсот на Лефевр за производството на просторот, Попоски со право ја издвојува важноста на јавната сфера како борба за простор за претставување, простор којшто претставува основа на политичкото и можноста за политиката.“

Арон Леви

